

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ: ЕКОНОМІКА, ФІНАНСИ, ПРАВО

Науковий журнал

Виходить 6 разів на рік

Заснований у січні 2010 р.

Журнал визнано МОН України

як фахове видання з юридичних наук
категорії «Б»

2024

№3(134)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович, д. е. н., професор, ректор ДТЕУ (Україна)

Заступник головного редактора

ПРИТУЛЬСЬКА Наталія Володимирівна, д. т. н., професор,
перший проректор з науково-педагогічної роботи ДТЕУ (Україна)

Відповідальний секретар

ГЕРАСИМЕНКО Анжеліка Григорівна, д. е. н., професор,
проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків ДТЕУ (Україна)

Члени редакційної колегії

БАЙ Сергій, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
БЛАКИТА Ганна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
БОЙКО Маргарита, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ВАШЕНКО Юлія, д. ю. н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)
ВЛАШОВ Петер, доктор філософії, професор з економіки Університету Гринвіча (Велика Британія)
ВОЛОСОВИЧ Світлана, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ГАЙДУКЕВИЧ Агнешка, д. е. н., професор, Краківський економічний університет (Польща)
ГАРАФОНОВА Ольга, д. е. н., професор, КНЕУ ім. В. Гетьмана (Україна)
ГДОВСЬКА Катаржина, д. т. н., доцент Гірничо-металургійна академія в Кракові (AGH) (Польща)
ГОНЕТ Войцех, д. е. н., доцент Університету природничо-гуманітарних наук у Седльце (Польща)
ГОНЧАРЕНКО Олена, д. ю. н., доцент, Головне науково-експертне управління Апарату ВР України (Україна)
ГОРДОПОЛОВ Володимир, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ГУРЖІЙ Тарас, д. ю. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ДОБЯ Мечислав, д. е. н., професор, Краківський університет економіки (Польща)
ДУГІНЕЦЬ Ганна, д. е. н., професор ДТЕУ (Україна)
ЗАПОРОЖЕЦЬ Ірина, к. т. н., професор Університету Східної Фінляндії (Фінляндія)
ЗАПОТОЦЬКА Олена, д. ю. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ІЛЬЧЕНКО Наталія, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КАВКА Інга, д. ю. н., професор, Інститут права, адміністрації та економіки Краківського педагогічного університету (Польща)
КАВУН-МОШКОВСЬКА Ольга, к. е. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
КАЛЮЖНА Наталія, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КАНСЬВА Тетяна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КАРАВАЄВ Тарас, д. т. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КЕПА Моніка, д. ю. н., доцент Університету Марії Кюрі-Склодовської (Польща)
КЛАШКІВ Любомир, доктор філософії, доцент Університету Марії Кюрі-Склодовської (Польща)
КЛОЧНИК Альона, д. е. н., професор, МНАУ (Україна)
КОЛІСНИЧЕНКО Пауліна, д. е. н., проректор з міжнародної співпраці Академії прикладних наук у Познані (Польща)
КОРОЛЬ Світлана, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КУМАР Гоель Амїт, доктор філософії, доцент Інтегрального університету Лакхнау (Індія)
ЛАЦЕ Наталія, д. е. н., професор, Ризький технічний університет (Латвія)
МАЗАРАКІ Наталія, д. ю. н., професор, ДТЕУ (Україна)
МЕЛЬНИК Тетяна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
МОТОРИН Руслан, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
НАЗАРОВА Каріна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ОНИЩЕ Адабеге Яая, доктор філософії, доцент Академії оборони Нігерії (Нігерія)
ОСИКА Сергій, к. ю. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ПАВАР Авінаш, доктор філософії, доцент Інституту менеджменту доктора Д. Й. Патіла (Індія)
ПАРАСІЙ-ВЕРГУНЕНКО Ірина, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
РЕМЕЙКІСНЕ Ріта, д. е. н., старший науковий співробітник Вільнюського університету (Литва)
САПІНСКИЙ Олександр, доктор філософії, Академія прикладних наук у Бельско-Бяла (Польща)
СОБАКАРЬ Андрій, д. ю. н., професор, ДДУВС (Україна)
ТИШЕНКО Олександр, д. е. н., професор, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана (Україна)
ТІМАШОВ Віктор, д. ю. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ТРУНІНА Ірина, д. е. н., професор, КрНУ імені Михайла Остроградського (Україна)
УМАНЦІВ Юрій, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ФЕДУН Ігор, д. е. н., професор, ННГІ НА СБУ (Україна)
ФОМІНА Олена, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ХМЕЛКО Ірина, д. ф. н., доцент, Університет Теннессі в Чаттануга (США)
ЧІЛЮЧІ Рафаель, д. е. н., професор Технічного університету Молдови (Молдова)
ЧУНІХІНА Тетяна, к. е. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ІЛІОСАРЧИК Богуслав, д. е. н., професор, Жешувський університет (Польща)
ІШНИКОВ Олександр, д. е. н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)
ЯКУШЕВИЧ Адам, д. ю. н., доцент Інституту права, адміністрування та менеджменту Університету Казимира Великого в Бидгощі (Польща)
ЯНКОВЕЦЬ Тетяна, к. е. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ЯСТРЕМСЬКА Олена, д. е. н., професор, КНЕУ ім. Семени Кузнеця (Україна)

Засновник, редакція,
видавець і виготовлювач

**ДЕРЖАВНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Директор Центру
періодичних видань
І. В. Кривицька

Редактори: Л. Л. Нескорджена,
М. В. Дубко, Л. М. Данченко,
І. Й. Рассказова, І. С. Салай
Художньо-технічний редактор
Л. В. Чорнокозинська

Підписано до друку 06.06.2024.
Тираж 200 пр. Зам. 156.

Адреса редакції, видавця,
виготовлювача:
вул. Кіото, 19, м. Київ,
Україна, 02156
Телефон редакції: 531-31-16
E-mail: zt@knute.edu.ua
[https://journals.knute.edu.ua/
foreign-trade/golovna](https://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/golovna)

Внесено до Реєстру суб'єктів
у сфері друкованих медіа
за рішенням
Національної ради України
з питань телебачення
і радіомовлення
№ 798 від 31.08.2023 та присвоєно
ідентифікатор R30-01230

Індекс журналу в Каталозі видань
України на 2024 рік – 09641

Надруковано на обладнанні ДТЕУ
Свідчення суб'єкта видавничої
справи серія ДК № 7656
від 05.09.2022

Видається за рекомендацією
Вченої ради ДТЕУ
(протокол засідання № 10
від 30.05.2024)

Статті проходять рецензування.
Передрук і переклади матеріалів,
опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди
автора та редакції

Журнал представлено у міжнародних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах: Index Copernicus, Реєстр наукових видань України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Crossref, Dimensions, Research Bible.

© Державний торговельно-економічний університет, 2024

З М І С Т

ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

БОНДАРЕНКО Н., СИТНІЧЕНКО О.	Міжнародне правосуддя над воєнними злочинцями	4
АЛЬОНКІН О.	Забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану	15
ДИННИК І.	Законодавче регулювання адміністративних послуг в умовах воєнного стану	26

ПРИВАТНЕ ПРАВО

ПРИМАК В.	Римсько-правове підґрунтя захисту сторін договору найму	37
КАРНАУХ Б.	Світова фінансова криза, пандемія коронавірусу, війна та що іще (не) вважається істотною зміною обставин (стаття 652 ЦК України)	46
ЦУВІНА Т.	Перегляд та оскарження заочного рішення в цивільному судочинстві: практика Верховного Суду	69
СОНЮК О.	Архітектура безпеки бізнесу	85
КОЛОГОЙДА О.	Правовий режим майна державних акціонерних товариств	100

C O N T E N T

PUBLIC LAW

BONDARENKO N., SYTNICHENKO O.	International justice against war criminals	4
ALYONKIN O.	Ensuring the right to a safe environment under martial law	15
DYNNYK I.	Legislative regulation of administrative services in the conditions of martial law	26

PRIVATE LAW

PRYMAK V.	Roman legal basis for the protection of the lease agreement parties	37
KARNAUKH B.	Global financial crisis, the coronavirus pandemic, war and what else is (not) considered a significant change in circumstances (Article 652 of the Civil Code of Ukraine)	46
TSUVINA T.	Review and appeal of a decision in absentia in civil proceedings: the practice of the Supreme Court	69
SONIUK O.	Business security architecture	85
KOLOHOIDA O.	Legal regime of state joint-stock companies' property	100

ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

DOI: 10.31617/3.2024(134)01

УДК 341.645+341.388

БОНДАРЕНКО Наталія,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри правового
забезпечення безпеки бізнесу
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
n.bondarenko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9370-301X

СИТНІЧЕНКО Олена,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри правового
забезпечення безпеки бізнесу
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
o.sytnichenko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-9740-0216

BONDARENKO Natalia,

PhD (Law), Associate Professor, Associate
Professor at the Department of Legal Security
of Business
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
n.bondarenko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9370-301X

SYTNICHENKO Olena,

PhD (Law), Associate Professor, Associate
Professor at the Department of Legal Security
of Business
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
o.sytnichenko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-9740-0216

МІЖНАРОДНЕ ПРАВОСУДДЯ НАД ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

Висвітлено основні передумови виникнення і функціонування міжнародних кримінальних трибуналів, співробітництво України з Міжнародним кримінальним судом та його інституціями. Метою статті є обґрунтування пропозиції щодо необхідності створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування та притягнення до відповідальності воєнних злочинців за агресію проти України з урахуванням діючих норм національного та міжнародного права. Використано методи: діалектичний, історичний, системного аналізу та синтезу, формально-логічний, герменевтичний. Російська агресія проти України створила наймасштабніший конфлікт в Європі з часів Другої світової війни, спричиняючи багато воєнних злочинів, геноцид, злочини проти людяності. На це світова спільнота має реагувати аналогічно проведенню міжнародних кримінальних трибуналів у Нюрнберзі, Токіо, Югославії

INTERNATIONAL JUSTICE AGAINST WAR CRIMINALS

The main prerequisites for the emergence and functioning of international criminal tribunals, Ukraine's cooperation with the International Criminal Court and its institutions are highlighted. The purpose of the article is to substantiate the proposal regarding the need to create a special international tribunal to investigate and prosecute war criminals for aggression against Ukraine, taking into account the current norms of national and international law. The methods used are: dialectical, historical, systemic analysis and synthesis, formal-logical, hermeneutic. Russian aggression against Ukraine created the largest conflict in Europe since the Second World War, causing many war crimes, genocide, crimes against humanity. The world community should react to this in a similar way to the holding of international criminal tribunals in Nuremberg, Tokyo, Yugoslavia and Rwanda, which created international

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

та Руанді, що створили міжнародні прецеденти засудження воєнних злочинців та сприяли подоланню персональних імунітетів найвищих державних і воєнних чиновників, винних у злочинах агресії. Розгляд правових аспектів взаємодії України з Міжнародним кримінальним судом довів необхідність ратифікації нашою державою Римського статуту для повноправної участі у процесах Суду. Підкреслено, що встановлення загального миру та справедливості щодо покарання воєнних злочинців залежить як від України, так і від активних дій Заходу й Європарламенту.

Ключові слова: агресія, воєнні злочини, геноцид, міжнародне правосуддя, Міжнародний кримінальний суд, спеціальний міжнародний трибунал.

precedents for the conviction of war criminals and helped to overcome the personal immunity of the highest state and military officials guilty of crimes of aggression. Consideration of the legal aspects of Ukraine's interaction with the International Criminal Court proved the need for our state to ratify the Rome Statute for full participation in the Court's proceedings. It was emphasized that the establishment of general peace and justice regarding the punishment of war criminals depends both on Ukraine and on the active actions of the West and the European Parliament.

Keywords: aggression, war crimes, genocide, international justice, International Criminal Court, special international tribunal.

Вступ

Найбільший виклик міжнародному порядку після Другої світової війни спричинило повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. Встановленню миру сприяє справедливість, що має полягати у покаранні воєнних злочинців. Національне та міжнародне право відпрацювало систему захисту прав людини під час війни за допомогою національних судів, міжнародного кримінального правосуддя й спеціальних кримінальних трибуналів.

Наразі в Україні оголошено воєнний стан, проте кожен громадянин бажає, щоб у країні настав мир. З 2014 р. український народ занадто постраждав: зруйновано багато інфраструктури, нанесено фізичні й психологічні травми та смерті серед цивільного населення, значні економічні збитки, вимушене внутрішнє переміщення та переїзд за кордон. Щоб зупинити кровопролиття та покарати злочинців потрібно відшукати й застосувати всі заходи (Смирнов, 2023).

Актуальним сьогодні є створення ефективних юридичних засад співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом та запровадження спеціального міжнародного трибуналу, з огляду на характер російської військової агресії.

Науково-теоретичним обґрунтуванням окремих аспектів міжнародного правосуддя над воєнними злочинцями займалися правники та практикуючі юристи. Зокрема Блажківська (2023) дослідила роль міжнародних кримінальних трибуналів у системі захисту прав людини під час війни. Кольчинська (2023) проаналізувала відмінність злочинів проти людяності від воєнних злочинів і визначила проблемні аспекти притягнення за них до відповідальності в Україні. Мурачов (2023) окреслив правові аспекти взаємодії України та Міжнародного кримінального суду. Наливайко, Степаненко (2022) розглянули міжнародне судочинство як окрему галузь міжнародного права та схарактеризували європейську регіональну систему міжнародних судових установ. На особливостях

співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом на умовах Римського статуту зосередились у своїх працях Смирнов (2023), Шимкевич (2023). Дослідження зазначених науковців присвячені висвітленню окремих аспектів щодо передумов створення та юрисдикції міжнародних кримінальних трибуналів, Міжнародного кримінального суду. Разом з тим актуальною залишається проблематика взаємодії України з міжнародним правосуддям, притягнення до відповідальності воєнних злочинців у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії в Україну, що потребує свого органічного доповнення.

Метою статті є дослідження передумов створення й функціонування міжнародних кримінальних трибуналів, визначення порядку взаємодії України з Міжнародним кримінальним судом, обґрунтування пропозиції щодо необхідності створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування та притягнення до відповідальності воєнних злочинців за агресію проти України.

Методологічною основою статті стали загальнонаукові, філософські та спеціально-наукові методи, що дають можливість більш глибоко розглянути зазначену проблему.

Завдяки поставленій меті можна сформулювати гіпотезу, що полягає у констатації необхідності створення спеціального міжнародного трибуналу над воєнними злочинцями за вчинення агресії проти України. Цей трибунал має бути подібним Нюрнберзькому, Токійському, Югославському, Руандійському, з огляду на характер російської збройної агресії. Україні необхідно створити ефективні юридичні засади співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. Перевірка цієї гіпотези визначає мету цього дослідження, що передбачає поєднання інституційного аналізу функціонування міжнародних кримінальних трибуналів з контент-аналізом співпраці України з Міжнародним кримінальним судом, що у своїй сукупності дає можливість оцінити ефективність створення спеціального міжнародного трибуналу для міжнародного правосуддя над воєнними злочинцями в Україні.

У ході дослідження використано загальнонаукові методи – діалектичний, історичний, системного аналізу та синтезу, а також спеціальні методи – формально-логічний, порівняльно-правовий, герменевтичний.

З огляду на зміст поставленої проблеми, її мету, окреслену гіпотезу та використані методи, зміст викладу результатів здійсненого дослідження має такі складові:

- співпраця України з міжнародною кримінальною юстицією;
- практика створення та функціонування міжнародних кримінальних трибуналів;
- створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії проти України.

За результатами проведеного дослідження сформульовано висновки щодо пропозиції вдосконалення національного законодавства на шляху створення ефективнішої співпраці з Міжнародним кримінальним судом та обґрунтовано доцільність заснування спеціального міжнародного трибуналу над воєнними злочинцями, винними в агресії проти України.

1. Співпраця України з міжнародною кримінальною юстицією

Міжнародна кримінальна юстиція має специфічний характер, оскільки передбачає здійснення правосуддя за вчинення особливих видів злочинів.

Перелік міжнародних злочинів, суспільно-небезпечних умисних діянь, які "посягають на міжнародний правопорядок, завдають шкоди мирному співробітництву держав", був вперше передбачений Статутами Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів (Блажівська, 2023). До цього переліку належать злочини проти миру, людяності, воєнні злочини.

Наразі вчиняються тяжкі міжнародні злочини, які порушують права й інтереси як української, так і світової спільноти, загрожують знищенню міжнародного правопорядку, загрожують існуванню народу, нації, держави.

Незалежна міжнародна слідча комісія ООН по Україні встановила, що росія, крім численних воєнних злочинів, причетна до злочинів проти людяності, до яких належать атаки на українську енергетичну інфраструктуру, катування. Кримінальним кодексом України не передбачено статтю, яка б карала за злочини проти людяності, на відміну від воєнних злочинів (порушення законів і звичаїв війни (ст. 438); геноцид (ст. 442); планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437). Отже, злочин проти людяності як один з найтяжчих міжнародних злочинів підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (Кольчинська, 2023).

Наразі Україна співпрацює з Міжнародним кримінальним судом – першим постійно діючим судом, заснованим багатостороннім міжнародним договором, в компетенцію якого входить "переслідування осіб, відповідальних за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та агресію" (Мурачов, 2023).

У 2022 р. прийнято Закон України "Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом", відповідно до якого Кримінальний процесуальний кодекс доповнено розділом IX-2 "Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом" (2022, 3 травня). Під його дію підпадають

громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які "на момент вчинення злочину, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, були підпорядковані та/або діяли, з метою здійснення збройної агресії проти України, та/або на підставі рішень (наказів, розпоряджень тощо) посадових осіб, військового командування, або органів державної влади російської федерації або іншої країни, що здійснювала агресію, або сприяла її здійсненню проти України" (Мурачов, 2023).

Міжнародний кримінальний суд (МКС) – це міжнародна організація, що діє на підставі Римського статуту, знаходиться у місті Гаазі та розслідує особливо небезпечні міжнародні злочини, приймає рішення стосовно винних осіб, карає їх. На відміну від Міжнародного суду ООН, який також засідає в Гаазі, МКС не входить в офіційні структури Організації Об'єднаних Націй.

Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. – міжнародно-правовий договір, який містить зобов'язання держав-учасниць, встановлює діяння, які визнаються міжнародними злочинами та врегульовує процесуальний порядок здійснення міжнародного кримінального правосуддя.

У 2002 р. Міжнародний кримінальний суд розпочав свою діяльність на підставі Римського статуту, який підписали 123 країни світу. Україна також підписала Римський статут, проте ще не ратифікувала його, утім визнає юрисдикцію МКС, що дозволяється Статутом суду (1998, 17 липня).

Заява Генерального прокурора МКС Ібрагіма Хана наприкінці лютого 2022 р. про готовність розслідувати злочини росії в Україні є підставою для позовів з боку 30 країн – підписантів Римського статуту до МКС з проханням здійснити розслідування злочинів російських збройних сил в Україні. Наприкінці березня 2022 р. укладено Угоду про заснування в Києві польового офісу прокурора МКС, який розпочав свою роботу у вересні 2022 р. Одними з основних напрямів роботи польового офісу МКС є: навчання правозахисників правильному документуванню воєнних злочинів; співпраця з журналістами; розробка практичних порад та рекомендацій для громадських організацій; формування цільового фонду для потерпілих від злочинних діянь (Шимкевич, 2023).

17 березня 2023 р. МКС видав довічні ордери на арешти В. Путіна та уповноваженої росії з прав дитини М. Львової-Белової, які підозрюються в незаконному вивезенні дітей з окупованих територій України, починаючи з 2022 р. Свою готовність заарештувати президента рф заявили 32 країни світу в травні 2023 р. (Ордер на арешт Путіна: рішення МКС готові виконати вже 32 країни, 2023).

Офіс прокурора правоздатний самостійно розпочати розслідування за умови, що суб'єктом та об'єктом агресії є країни, які підписали Римський статут. МКС може розслідувати злочин агресії, якщо Рада Безпеки ООН звернеться до суду з таким проханням. Наразі така процедура утруднена постійним членством росії у Раді Безпеки ООН та її правом вето вати зазначені звернення (Шимкевич, 2023). Україна може подолати ці правові особливості шляхом створення спеціального трибуналу, подібного до Нюрнберзького, Токійського, Югославського та Руандійського.

2. Створення та функціонування міжнародних кримінальних трибуналів

Війни XX ст. стали історичною передумовою створення міжнародних кримінальних трибуналів, першим з яких є Нюрнберзький, на якому було засуджено військових злочинців за агресію у Другій світовій війні. Принципи і засади його діяльності виклали 23 країни – учасниці Лондонської конференції у Статуті Міжнародного військового трибуналу. Цей трибунал вперше запровадив принцип індивідуальної відповідальності за міжнародні злочини. Наслідував цей процес Токійський військовий трибунал для Далекого Сходу 1946 р.

Щодо процесу в Нюрнберзі: він був дуже швидким й ефективним. У 1945 р. Радянський Союз, США та Велика Британія скликали спільний суд, головним документом якого став Нюрнберзький статут. З 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. Міжнародний військовий трибунал засудив найважливіших керівників нацистської Німеччини, а також шість німецьких організацій.

Поданий на розгляд трибуналу акт складався з чотирьох основних позицій: спільний план і змова з метою розв'язання війни, злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності. Було використано новий юридичний термін – геноцид. У залі суду з'явився 21 підсудний від політичного, економічного, дипломатичного та військового нацистського керівництва.

В основу доказової бази злочинів нацистської Німеччини прокурори поклали спогади та свідчення членів німецьких військових і державних структур, членів НСДАП, німецьких громадян, кіноплівок. У великій кількості залучені документи німецького командування, захоплені союзниками. Ключовим наслідком Нюрнберзького процесу стало визнання злочинів проти людства злочинами міжнародно-правового порядку (Бондаренко, 2011).

Порушення міжнародного гуманітарного права на території колишньої Югославії спричинило створення у 1993 р. Радою Безпеки ООН міжнародного спеціального трибуналу для судового переслідування винних осіб.

Основою цього трибуналу став Нюрнберзький статут, проте його юрисдикція була дещо відмінною: він встановив паралельну юрисдикцію Міжнародного трибуналу і національних судів; мав право на кожному етапі втрутитись у судове розслідування національних судів. Це засвідчило пріоритет у переслідуванні винних осіб юрисдикції Міжнародного трибуналу. Новелою стали деталі правил і процедур доказування, які передбачали можливість проведення закритих розглядів задля захисту свідків, потерпілих та їхнього приватного життя.

Геноцид на території Руанди в 1994 р. став підставою створення чергового Міжнародного кримінального трибуналу, за результатами якого винні особи були притягнуті до відповідальності (Смирнов, 2023). Отже, міжнародний кримінальний трибунал є ефективним правовим засобом стосовно припинення порушень міжнародного гуманітарного права, що засвідчили всі чотири міжнародні трибунали.

Важливим рішенням Нюрнберзького трибуналу стало визнання злочину агресії одним з найтяжчих проти людства. Російсько-українська війна поставила перед світовою спільнотою обов'язок притягнути до відповідальності державу-агресора за незаконне захоплення територій, насильницьке позбавлення життя мирного населення, згвалтування, геноцид, руйнацію цивільної інфраструктури, незаконну депортацію та переміщення населення підконтрольних рф територій. Значення такого міжнародного процесу полягає в публічній превентивності як мети покарання, яку можна досягти лише в умовах кримінального переслідування військового трибуналу, що визнає більшість країн світу.

З 2014 р. наша держава має досвід притягнення російських військових до відповідальності за злочин агресії (Блажівська, 2023). Однак згідно з українськими законами на національному рівні відсутня можливість притягнення до юридичної відповідальності високих російських чиновників та урядників, що мають персональний імунітет. Це також забороняє зробити і юрисдикція Міжнародного кримінального суду. Крім того, Україна та росія, які є сторонами збройного конфлікту, не ратифікували Римський статут, що ускладнює отримання юрисдикції над злочином агресії Міжнародним кримінальним судом. Притягнути до юридичної відповідальності вищих російських державних чиновників за вчинення злочину агресії через Європейський суд з прав людини та Міжнародний суд ООН також неможливо у зв'язку з неможливістю карати конкретних осіб, а лише маючи спроможність довести відповідальність рф як держави.

Власне тому наразі в Україні виникла необхідність, використовуючи норми міжнародного права, створити спеціальний трибунал, що має доповнити наявну базу міжнародного правосуддя.

3. Створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії проти України

З метою забезпечення належного міжнародного розслідування злочину агресії проти України та притягнення до відповідальності винних осіб в Україні створено робочу групу з вивчення питання формування спеціального міжнародного трибуналу (Блажівська, 2023). Злочин агресії має особливий міждержавний аспект і політичний вимір в силу свого особливого об'єкта, яким виступають не конкретні особи, а держава загалом. Саме через цю причину він має переслідуватися міжнародним трибуналом для розслідування російської агресії. Це стане важливою складовою встановлення миру та попередження повторення подібної агресії в майбутньому.

У цьому напрямі для України необхідною є підтримка Заходу щодо створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування воєнних злочинів РФ та її сателітів. Після засудження Генеральною асамблеєю ООН невинуватеної російської агресії та багатьох резолюцій міжнародних організацій щодо встановлення відповідальності за злочини проти мирного українського населення Європарламент має вжити більш рішучих заходів на шляху припинення збройної агресії в Україні.

"Створення Міжнародного центру з переслідування за злочин агресії проти України (ІСПА)" стало важливим етапом у цьому напрямі (Блажівська, 2023). У липні 2023 р. він започаткував роботу як майданчик збирання інформації про вчинені в Україні злочини, створюючи матеріальну частину, яка стане доказовою базою для суду щодо розслідування фактів учинених в Україні злочинів.

Центр співпрацює з Міжнародним кримінальним судом та його фахівцями, здійснюючи збір доказів, їхню уніфікацію, розробляючи стратегії досудового розслідування злочинів війни, геноциду, злочинів проти людяності.

Офіс Генерального прокурора в рамках кримінального провадження щодо злочину агресії зібрав багато доказів підбурення російськими пропагандистами та вищим керівництвом Росії до знищення українців (Шимкевич, 2023).

Міжнародний трибунал має відновити легітимність міжнародного права та стати надійним механізмом правосуддя. Злочин агресії є порушенням Статуту ООН, а тому індивідуальна кримінальна відповідальність винних осіб має стати неминучою.

На нашу думку, такий спеціальний трибунал має ґрунтуватися на принципах, викладених у статутах міжнародних кримінальних трибуналів. Однак юрисдикція спеціального міжнародного трибуналу має охоплювати злочини агресії, щоб не створювати конкуренції у своїй діяльності з Міжнародним кримінальним судом. Проте наша держава й надалі буде продовжувати співпрацю з МКС, який є головним органом міжнародного кримінального правосуддя.

За вчинення зазначених злочинів проти миру, людяності, геноциду суд може призначити покарання на підставі ст. 77 Римського статуту у вигляді позбавлення волі, конфіскації майна, штрафу (1998, 17 липня). Згідно з його положеннями принцип компліментарності є базовим в діяльності Міжнародного кримінального суду, що доповнює національну систему органів кримінальної юстиції. МКС не бере до свого розгляду справи щодо особи, засудженої національним або іншим судом за діяння, заборонені Статутом.

Згідно зі ст. 103 Римського статуту покарання виконується національним пенітенціарним органом, що обирається з переліку держав, які згодилися прийняти засуджених (1998, 17 липня). Оформлюючи засудження, Суд бере до уваги чи застосовує держава-учасник визнані міжнародні стандарти поведінки із засудженими, прийнятими у Женеві у 1955 р. Суд повідомляє про свій вибір з врахуванням громадянства засудженого та його думки стосовно країни відбуття покарання. Покарання здійснюється пенітенціарною установою держави місцезнаходження Суду, якщо ні одна з рекомендованих держав не задовольняє вимогам МКС.

У Міжнародного кримінального суду відсутня юрисдикція переслідування за злочин агресії. Кримінальне переслідування винної особи буде здійснювати спеціальний Міжнародний трибунал, а початкове кримінальне переслідування винної особи можна вимагати від МКС на підставі ст. 20 Римського статуту (1998, 17 липня).

Ми погоджуємось з думкою Блажівської щодо необхідності укладання Угоди про співпрацю та взаємовідносини між спеціальним міжнародним трибуналом та офісом прокурора МКС, що буде забезпечувати взаємовигідні робочі відносини між ними.

Рішення цього спеціального трибуналу будуть засновані на доведених юридичних фактах щодо злочину агресії в Україні, а відтак матимуть преюдиційне і прецедентне значення для інших міжнародних судів та інституцій, мають визнаватися й виконуватись іншими державами.

Висновки

Наразі на території України відбувається найбільший з Другої світової війни воєнний конфлікт в Європі. Реакція міжнародного товариства на цю війну повинна бути аналогічною створенню Нюрнберзького, Токійського, Югославського, Руандійського трибуналів, які на міжнародному рівні засудили воєнних злочинців, були створені на паритетних засадах, сприяли швидкому та ефективному судові й змогли подолати персональні імунітети вищих державних посадових осіб, урядовців і воєнних чиновників.

Не все залежить від України, тому ми повинні залучити інші країни до цього процесу, враховуючи особливий політичний і міждержавний характер злочину агресії, об'єктом якого виступає держава

загалом, а не конкретні суб'єкти. Правосуддя має відбутися якнайшвидше під час війни, щоб створити додатковий тиск на державних топ-посадовців росії з метою уникнення спекуляцій щодо правосуддя переможця над переможеним задля загального миру й стабільності.

Україна співпрацює з Міжнародним кримінальним судом на підставі внесених змін до Кримінального процесуального кодексу України у 2022 р. Проте Україна досі не ратифікувала Римський статут, що унеможливорює повноцінне співробітництво з МКС. Вважаємо, що наша країна має звернути увагу на цю проблему.

У контексті зазначеного перспективою наших подальших розвідок за цим напрямом є всебічне опрацювання проблематики ратифікації Римського статуту та визначення найефективніших форм співпраці з Міжнародним кримінальним судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Блажівська, О. (2023). Про роль та місце міжнародного кримінального трибуналу. <i>Ukrinform</i> . https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3760864-svit-mae-obednatisa-i-stvoriti-tribunal-dla-pokaranna-krainiagresora.html	Blazhivska, O. (2023). About the role and place of the international criminal tribunal. <i>Ukrinform</i> . https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3760864-svit-mae-obednatisa-i-stvoriti-tribunal-dla-pokaranna-krainiagresora.html
Бондаренко, Н. (2011). Правові результати Нюрнберзького процесу та їхнє сучасне значення. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , (6), 81–85.	Bondarenko, N. (2011). Legal results of the Nuremberg trial and their modern significance. <i>Foreign trade: economy, finance, law</i> , (6), 81–85.
Кольчинська, К. (2023). Злочини проти людяності в Україні: відмінність від воєнних злочинів та проблематика притягнення до відповідальності. https://golaw.ua/ua/insights/publication/zlochini-proti-lyudyannosti-v-ukrayini-vidminnist-vid-voyennih-zlochiv-ta-problematika-prityagnennya-do-vidpovidalnosti/	Kolchynska, K. (2023). Crimes against humanity in Ukraine: the difference from war crimes and the issue of prosecution. https://golaw.ua/ua/insights/publication/zlochini-proti-lyudyannosti-v-ukrayini-vidminnist-vid-voyennih-zlochiv-ta-problematika-prityagnennya-do-vidpovidalnosti/
Мурачов, Р. (2023). Особливості взаємодії України та Міжнародного кримінального суду: правові аспекти. <i>Аналітично-порівняльне правознавство</i> , (5), 654–658.	Murachov, R. (2023). Peculiarities of interaction between Ukraine and the International Criminal Court: legal aspects. <i>Analytical and comparative jurisprudence</i> , (5), 654–658.
Наливайко, Л. Р., & Степаненко, К. В. (2022). Міжнародне судочинство. Дніпро. ДДУВС. 304 с.	Nalivayko, L. R., & Stepanenko, K. V. (2022). International justice. Dnipro. DDUVS. 304 p.
Ордер на арешт Путіна: рішення МКС готові виконати вже 32 країни. (2023). https://sprotyv.info/news/order-na-aresht-putina-rishennya-mus-gotovi-vikonati-vzhe-32-kra%D1%97ni	Warrant for Putin's arrest: 32 countries are ready to implement the decision of the International Criminal Court. (2023). https://sprotyv.info/news/order-na-aresht-putina-rishennya-mus-gotovi-vikonati-vzhe-32-kra%D1%97ni
Закон України "Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом" № 2236-IX. (2022, 03 травня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text	Law of Ukraine "On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding cooperation with the International Criminal Court" No. 2236-IX. (2022, May 03). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text

Римський статут міжнародного кримінального суду (1998, 17 липня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text	Rome Statute of the International Criminal Court dated (1998, 17 June). http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588
Смирнов, М. (2023). Концептуальні питання ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду та співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом в контексті військової агресії Росії проти України. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (1), 542–546.	Smirnov, M. (2023). Conceptual issues of ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and Ukraine's cooperation with the International Criminal Court in the context of Russia's military aggression against Ukraine. <i>Legal Scientific Electronic Journal</i> , (1), 542–546.
Смирнов, М. (2023). Особливості співробітництва України з міжнародним кримінальним судом в контексті військової агресії росії проти України. <i>Право і суспільство</i> , (1), 395–402.	Smirnov, M. (2023). Peculiarities of Ukraine's cooperation with the International Criminal Court in the context of Russia's military aggression against Ukraine. <i>Law and Society</i> , (1), 395–402.
Шимкевич, К. (2023). Співпраця України з МКС: що може міжнародне правосуддя? https://mil.in.ua/uk/blogs/spivpratsya-ukrayiny-z-mks-shho-mozhe-mizhnarodne-pravosuddya	Shymkevich, K. (2023). Ukraine's cooperation with the International Criminal Court: what can international justice do? https://mil.in.ua/uk/blogs/spivpratsya-ukrayiny-z-mks-shho-mozhe-mizhnarodne-pravosuddya

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним.

Бондаренко Н., Ситніченко О. Міжнародне правосуддя над воєнними злочинцями. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 4–14. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)01](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)01)

Надійшла до редакції 08.05.2024.
Отримано після доопрацювання 15.05.2024.
Прийнято до друку 23.05.2024.
Публікація онлайн 11.06.2024.

АЛЬОНКІН Олексій,

к. ю. н., доцент кафедри правового
забезпечення безпеки бізнесу
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0002-7867-350X
o.alenkin@knute.edu.ua

ALYONKIN Oleksii,

PhD (Law), Associate Professor
at the Department of Legal Support
of Business Security
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7867-350X
o.alenkin@knute.edu.ua

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Висвітлено окремі правові механізми забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану. Здійснено аналіз сформованого протягом останніх років природоохоронного законодавства України на предмет закріплення гарантій реалізації, охорони, захисту та відновлення екологічних прав особи в умовах широкомасштабної збройної агресії. Метою статті є теоретико-прикладне осмислення змісту поняття "забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану", стану його нормативно-правового закріплення в Україні та формування пропозицій щодо удосконалення відповідного правового регулювання. Використано методи: діалектичний, герменевтичний, системний, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, формально-юридичний та інші. Встановлено, що забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля є достатньо складним і багатограним процесом, кінцевий результат якого залежить від багатьох факторів, серед яких окремо виділяється руйнівний вплив на природне середовище наслідків ведення військових дій. У зв'язку з чим в Україні введено в дію цілу низку нормативно-правових актів, основною метою яких є спрощення процедур проведення відновлювальних робіт з ліквідації наслідків війни та забезпечення дії права на безпечне довкілля. Значення розглянутих нормативно-правових актів, з огляду на забезпечення екологічних прав, полягає у фіксації негативних впливів воєнних дій на стан навколишнього природного середовища та відшкодування завданої йому шкоди, на доступ до екологічної інформації та її поширення, на загальне та спеціальне природокористування тощо. Наголошено на тому, що ключовим моментом щодо подолання негативних наслідків впливу на довкілля в умовах воєнного стану мають стати, серед іншого, і нормативно закріплені заходи господарської діяльності у сфері використання водних ресурсів. Зазначено, що проблеми у навколишньому середовищі, які мають бути подолані шляхом ухвалення відповідних законопроектів, залишаються не вирішеними через складність процедур, що були

ENSURING THE RIGHT TO A SAFE ENVIRONMENT UNDER MARTIAL LAW

Separate legal mechanisms for ensuring the right to a safe environment under martial law are highlighted. An analysis of the environmental protection legislation of Ukraine formed in recent years was carried out in order to establish guarantees for the realization, conservation, protection and restoration of environmental rights of a person in the conditions of large-scale armed aggression. The purpose of the article is a theoretical and applied understanding of the concept meaning of "ensuring the right to a safe environment under martial law", the state of its normative and legal consolidation in Ukraine, and the formulation of proposals for improving the relevant legal regulation. Methods used: dialectical, hermeneutic, systemic, analysis and synthesis, induction and deduction, formal-legal and others. It has been established that ensuring the right to an environment safe for life and health is a rather complex and multifaceted process, the final result of which depends on many factors, among which the destructive impact on the natural environment of the consequences of military operations stands out. In connection with this, a number of normative legal acts have been implemented in Ukraine, the main purpose of which is to simplify the procedures for carrying out restoration work to eliminate the consequences of war and ensure the right to a safe environment. The importance of the considered legal acts, from the point of view of ensuring environmental rights, consists in recording the negative effects of military actions on the state of the environment and compensation for the damage caused to it, on access to environmental information and its distribution, on general and special nature use, etc. It was emphasized that the key point in overcoming the negative consequences of the impact on the environment in the conditions of martial law should be, among other things, normatively established measures of economic activity in the field of water resources use. It is noted that the problems in the environment, which must be overcome by the adoption of relevant draft laws, remain unresolved due to the complexity of the procedures that were provided by Ukrainian

передбачені українським законодавством для умов мирного часу. Підкреслено, що норми чинного законодавства України мають враховувати і фактори наслідків ведення воєнних дій, у тому числі щодо їх впливу на навколишнє природне середовище, а отже, на забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану.

Ключові слова: конституційні права людини, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічні права особи, забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану, екологічне законодавство.

legislation for peacetime conditions. It is emphasized that the norms of the current legislation of Ukraine must take into account the factors of the consequences of conducting military operations, including their impact on the surrounding natural environment, and therefore, on ensuring the right to a safe environment under martial law.

Keywords: constitutional human rights, the right to an environment safe for life and health, environmental rights of a person, ensuring the right to a safe environment under martial law, environmental legislation.

Вступ

Конституція України від 28.06.1996 в ч. 1 ст. 50 встановлює, що "кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди". Водночас в умовах воєнного або надзвичайного стану, відповідно до ч. 2 ст. 64 Основного Закону нашої держави (1996, 28 червня), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди може бути обмежено із зазначенням строку дії відповідного обмеження.

При цьому право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є пріоритетним, абсолютним, особистим немайновим правом, що покликане забезпечувати природне існування особи та решту похідних від нього екологічних прав – право на охорону, захист навколишнього природного середовища та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, право доступу до екологічної інформації та право на її поширення, право загального та спеціального природокористування тощо. Саме тому його обмеження має здійснюватися на підставі закону, відповідно до закону та у чітко визначених законом часових межах.

Отже, зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля полягає у закріплених Конституцією та законами України можливостях жити в природному середовищі, що не завдає шкоди здоров'ю людини, користуватися природними благами для задоволення, як індивідуальних, так і колективних, матеріальних і нематеріальних потреб, вимагати від інших осіб, їх об'єднань і держави в цілому дотримання вимог природокористування, а в разі виявлення фактів порушення правил екологічної безпеки – звертатися до компетентних органів за їх захистом та відновленням.

Науково-теоретичним обґрунтуванням окремих аспектів права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану займається багато вчених і практиків. Зокрема, Денисенко проводила аналіз проблемних питань реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах військової агресії з боку російської федерації (2024). Своєю чергою, Коритко та Кучера аналізували зміст порушених екологічних прав

людини на прикладі підриву греблі Каховської ГЕС 06.06.2023 (2024). Антонюк здійснювала огляд норм чинного природоохоронного законодавства України на предмет закріплення правових механізмів захисту екологічних прав та розглядала механізм реалізації права на доступ до екологічної інформації в Україні в умовах воєнної агресії (2022, 2023). Варто зазначити, що відповідні дослідження цих та багатьох інших учених і практиків присвячені висвітленню окремих питань теоретичного обґрунтування та правового забезпечення права особи на безпечне довкілля в умовах воєнного стану, але поточні реалії дійсності, що нас оточує, актуалізують потребу їх органічного доповнення.

Метою статті є теоретико-прикладне осмислення змісту поняття "забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану" і стану його нормативно-правового закріплення в Україні.

Зазначена мета спонукає до формування гіпотези, що полягає у констатації коригувального впливу державних, суспільних та приватних інтересів у забезпеченні права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану і релевантних їм норм та регулятивних методів адміністративного, господарського і цивільного права з дотриманням приписів земельного, лісового та водного законодавства.

У ході дослідження застосовано діалектичний, герменевтичний, системний, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, формально-юридичний методи та тощо.

З огляду на зміст порушеної проблеми, мету статті, визначену гіпотезу та застосовані методи, зміст викладу результатів проведеного дослідження має такі складові:

- стан загроз довкіллю та забезпечення права на безпечне довкілля в умовах широкомасштабної збройної агресії;
- конститутивні напрями забезпечення права на безпечне довкілля шляхом спрощення юридичних процедур;
- подальші заходи забезпечення права на безпечне довкілля з метою врахування інтересів особи, суспільства та держави.

За результатами дослідження сформульовані висновки, що містять конкретні пропозиції, спрямовані на удосконалення правового регулювання зазначеної проблеми.

1. Стан загроз довкіллю та забезпечення права на безпечне довкілля

Потрібно сказати, що забезпечення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля є достатньо складним і багатограним процесом, кінцевий результат якого залежить від багатьох факторів як природного, так і антропогенного характеру. Серед останніх необхідно окремо виділити руйнівний вплив на природне середовище наслідків ведення

військових дій. Україна вже понад десять років перебуває, з 2014 р. спочатку у стані неоголошеної, а з 24 лютого 2022 р. – широко-масштабної збройної агресії з боку російської федерації. У таких умовах вкрай складно, а іноді й неможливо забезпечити реалізацію, охорону, захист та відновлення конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та решти похідних від нього екологічних прав.

При цьому відповідно до Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" (2022, 24 лютого), затвердженого Законом України "Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" (2022, 24 лютого), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля не внесено до переліку конституційних прав, що підлягають обмеженню. Водночас сам факт збройної агресії продовжує створювати серйозну небезпеку для природного середовища нашої держави в цілому та таких його складових, як атмосферне повітря, земля та водні ресурси зокрема.

Приміром, як зазначає у своїй Щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році (2024) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, внаслідок воєнних дій порушуються права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. За інформацією Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, станом на 08.02.2024 сума збитків, завданих довкіллю України від війни, становить 2194 млрд грн, зокрема щодо: атмосферного повітря – 1 080.8 млрд грн; земельних ресурсів – 1 024.3 млрд грн; водних ресурсів – 82.2 млрд грн. Працівники Державної екологічної інспекції України зафіксували 3877 фактів заподіяння шкоди довкіллю внаслідок збройної агресії російської федерації. Підкреслюємо – йдеться про показники станом на кінець 2023 р. Війна продовжується – відповідні втрати зростають.

Водночас з метою подолання відповідних негативних наслідків Верховною Радою України ще на початку широкомасштабної збройної агресії з боку російської федерації ухвалено низку нормативно-правових актів, ключовими серед яких, що покликані забезпечити право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, є Закони України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період" (2022, 15 березня), "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану" (2022, 12 травня), "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів" (2022, 20 червня). Основною метою цих нормативно-правових актів є спрощення процедур проведення відновлювальних робіт з ліквідації наслідків війни протягом дії воєнного стану та у подальший час – період відбудови після завершення воєнних дій.

2. Конститутивні напрями забезпечення права на безпечне довкілля

Так, Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період" (2022, 15 березня) внесено зміни до Кодексу цивільного захисту України від 02.10.2012, Законів України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" від 21.10.1993, "Про оцінку впливу на довкілля" від 23.05.2017 та "Про тваринний світ" від 13.12.2001. Усього – до 4 нормативно-правових актів. Змінами передбачено:

- визначення додаткових завдань єдиної державної системи цивільного захисту у відбудовний період після завершення воєнних дій;
- виключення відновлювальних робіт з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій з переліку видів планової діяльності, що підлягають оцінці впливу на довкілля;
- зупинення дії заборони на проведення заходів, які є джерелом підвищеного шуму тощо до скасування воєнного стану в Україні у період розмноження диких тварин з 1 квітня до 15 червня.

Своєю чергою, Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану" (2022, 12 травня) внесено зміни до Земельного кодексу України від 25.10.2001, Законів України "Про транспорт" від 10.11.1994, "Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність" від 23.12.1998, "Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні" від 12.07.2001, "Про землеустрій" від 22.05.2003, "Про охорону земель" від 19.06.2003, "Про оцінку земель" від 11.12.2003, "Про Державний земельний кадастр" від 07.07.2011, "Про правовий режим воєнного стану" від 12.05.2015, "Про внутрішній водний транспорт" від 03.12.2020, "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин" від 28.04.2021 та "Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності російської федерації та її резидентів" від 03.03.2022. Усього – до 12 нормативно-правових актів. Змінами передбачено:

- спрощення передачі в оренду земельних ділянок державної та комунальної власності передбачених для розміщення виробничих потужностей підприємств, переміщених (евакуйованих) із зони бойових дій, об'єктів критичної інфраструктури та розміщення об'єктів для тимчасового перебування внутрішньо переміщених осіб;
- забезпечення оперативного розміщення виробничих потужностей підприємств, які переміщені (евакуйовані) із зони бойових дій – без

проведення земельних торгів із жорсткими обмеженнями умов оренди. Такі підприємства визначаються спільним рішенням двох обласних військових адміністрацій – тієї, звідки переміщуються (евакууються) виробничі потужності, та тієї, куди вони переїжджають;

- встановлення та зміна цільового призначення земельних ділянок, а також надання земельних ділянок в оренду для розміщення виробничих потужностей підприємств, що переміщені (евакуйовані) із зони бойових дій, будівництво (розширення) річкових портів (терміналів), мультимодальних терміналів та виробничо-перевантажувальних комплексів здійснюється без супутніх витрат і затвердженої містобудівної документації, лише на підставі мотивованого висновку уповноваженого органу містобудування та архітектури. При цьому для таких цілей заборонено використовувати природоохоронні території, землі природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного призначення, землі водного фонду (крім випадків розміщення річкових портів (терміналів), а також порушувати обмеження у використанні земель (у тому числі у сфері забудови);

- надання права Державній службі України з питань геодезії, картографії та кадастру, за погодженням з Міністерством аграрної політики та продовольства України, призупиняти та відновлювати роботу Державного земельного кадастру, орієнтуючись на питання безпеки, а також встановлення обмежень щодо повноважень державних кадастрових реєстраторів;

- врегулювання правових передумов для складання документації із землеустрою, топографо-геодезичних і картографічних робіт, оцінки земельних ділянок за умови надання сертифікованому інженеру-земле-впоряднику та/або сертифікованому інженеру-геодезисту, який виконує такі роботи, органом Служби безпеки України спеціального дозволу на виконання топографо-геодезичних вишукувань (ЮРЛІГА, 2022).

Нарешті, Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів" (2022, 20 червня) внесено зміни до Земельного кодексу України від 25.10.2001, Лісового кодексу України від 21.01.1994, Законів України "Про охорону земель" від 19.06.2003, "Про природно-заповідний фонд України" від 16.06.1992, "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25.06.1991, "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21.05.1997, "Про землеустрій" від 22.05.2003, "Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності" від 17.11.2009 та "Про Державний земельний кадастр" від 07.07.2011. Усього – до 9 нормативно-правових актів. Змінами передбачено:

- встановлення механізмів збереження самосійних лісів з визначенням порядку подальшого ведення лісового господарства на

відповідних територіях та викупу державою земельних ділянок для збереження територій природно-заповідного фонду і ведення лісового господарства;

- запровадження процедур ведення лісового господарства для постійних лісокористувачів і власників лісів на площі менше ніж 100 га та лісорозведення і переведення в землі лісогосподарського призначення земель приватної власності;
- введення заборон на розорювання пасовищ і сіножатей на період до 01.01.2025 та використання інвазійних видів дерев при лісорозведенні;
- здійснення інвентаризації відмінних від ріллі ділянок, які передані з державної у комунальну власність, з метою виявлення природоохоронних ділянок та вжиття заходів для їх збереження;
- проведення підтвердження права власності на ліси для державних і комунальних лісогосподарських підприємств на основі планово-картографічних матеріалів лісовпорядкування тощо.

Значення наведених нормативно-правових актів, з погляду забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану, полягає у фіксації негативних впливів воєнних дій на стан навколишнього природного середовища та відшкодування завданої йому шкоди, на доступ до екологічної інформації та її поширення, на загальне та спеціальне природокористування тощо. Ними, з одного боку, констатується складність реалізації екологічних прав у відповідних умовах, а з іншого – наголошується на необхідності їх забезпечення у подальшому. Насамперед – шляхом спрощення відповідних адміністративних, господарських, цивільно-правових та інших юридично визначених процедур.

3. Подальші заходи забезпечення права на безпечне довкілля

Повертаючись до змісту Щорічної доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 р. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (2024), необхідно зазначити, що найбільше шкоди довкіллю в Україні заподіяно 6 червня 2023 р. після підриву російською федерацією греблі Каховської ГЕС. Орієнтовна сума збитків, завданих довкіллю становить 146.4 млрд грн. Об'єм води зменшено на 14.395 куб. км, площа підтоплених лісів становить 63 447 га. Згідно з висновками спеціалістів, руйнування Каховської ГЕС впливає на зміну клімату. Наслідки цієї катастрофи для довкілля будуть відчутні в майбутньому, через посилення опустелювання, зміни гідрологічного режиму та всихання насаджень у зв'язку зі зниженням рівня ґрунтових вод та, відповідно, підвищення пожежної небезпеки. На нашу думку, ключовим моментом щодо подолання зазначених негативних наслідків мають стати серед інших і нормативно закріплені заходи господарської діяльності у сфері використання водних ресурсів, у тому числі в умовах воєнного стану.

Водночас варто наголосити на тому, що ще у 2022 р. підготовлено Кабінетом Міністрів України та внесено на розгляд Верховної Ради України проєкт Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції господарської діяльності у сфері розвитку водного господарства" № 7346 (2022). У пояснювальній записці в обґрунтуванні необхідності прийняття зазначеного акта визначається, що "на теперішній час, а особливо в умовах воєнного стану, є необхідність істотного скорочення функцій адміністративного регулювання економіки, розширення свободи підприємницької діяльності, запровадження прозорих і єдиних правил для всіх суб'єктів економічної діяльності. Потребують вирішення питання щодо: спрощення започаткування та ведення господарської діяльності; скорочення дозвільних і погоджувальних процедур, а також приведення законодавчих актів України, які регулюють відносини, пов'язані з одержанням суб'єктами господарювання прав на провадження певних дій щодо здійснення господарської діяльності або видів господарської діяльності, відповідно до Закону України "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності"; зменшення впливу державних органів на діяльність суб'єктів господарювання" (2022, 3 травня).

Крім цього, вже у 2023 р. Кабінетом Міністрів України винесено для обговорення проєкт Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції господарської діяльності". Питання щодо його внесення на розгляд Верховної Ради України залишається на сьогодні відкритим. Своєю чергою, проблеми, які мають бути подолані шляхом ухвалення зазначених законопроєктів, залишаються не вирішеними через складність процедур, що передбачені українським законодавством для умов мирного часу.

Водночас ми вважаємо, що норми чинного українського законодавства мають враховувати серед іншого і фактори наслідків ведення воєнних дій, у тому числі щодо їх впливу на навколишнє природне середовище, а отже, на забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану. Так, у нещодавно прийнятому Законі України "Про управління відходами" (2022, 20 червня) сформульоване поняття "відходів від руйнувань" та/або "відходів від воєнних дій" та визначено особливості управління відповідними "речовинами, матеріалами і предметами, яких їх власник позбувається, має намір або повинен позбутися". При цьому, "адаптуючи механізм правового регулювання ... до умов війни, законодавець має керуватись міркуваннями справедливості, розумності й добросовісності в усіх аспектах законодавчих змін" (Примак, 2023).

Своєю чергою, на нашу думку, з метою забезпечення права на безпечне довкілля в умовах війни, норми українського законодавства, які встановлюють відповідальність за вчинення адміністративних правопорушень у сфері охорони природи, використання природних ресурсів,

охорони культурної спадщини та за вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, мають бути доповнені кваліфікуючими ознаками "під час ведення воєнних дій" та/або "в умовах воєнного стану". Ці ознаки, за відповідних обставин, мають виступати факторами, що обтяжують відповідальність осіб, які скоїли такі правопорушення.

Висновки

З урахуванням величезного обсягу нормативно-правових актів, що покликані забезпечувати право на безпечне довкілля, у тому числі в умовах воєнного стану, вважаємо, що на сьогодні, як ніколи гостро, стоїть потреба у розробці й ухваленні Екологічного кодексу України.

Водні ресурси як важлива складова навколишнього природного середовища потребують уважного ставлення та відповідного нормативно-правового регулювання. Саме тому, в умовах широкомасштабної збройної агресії, необхідно прийняти відповідні зміни до чинного українського законодавства, які, серед іншого, мають слугувати забезпеченню права на безпечне довкілля.

На нашу думку, з метою покращення ситуації із забезпеченням права на безпечне довкілля, у тому числі в умовах воєнного стану, норми українського адміністративного та кримінального законодавства, які встановлюють відповідальність за вчинення правопорушень у сфері навколишнього природного середовища, повинні бути доповнені відповідними кваліфікуючими ознаками, що мають виступати факторами, які обтяжують відповідальність осіб, які їх скоїли.

У контексті викладеного перспективою подальших розвідок за цим напрямом є опрацювання стану забезпечення права на безпечне довкілля за окремими галузями національного права, у тому числі адміністративного, кримінального, земельного, аграрного тощо, його аналіз, узагальнення та внесення пропозицій щодо удосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Антонюк, У. (2022). Захист екологічних прав в Україні в умовах військової агресії. <i>Право та державне управління</i> , (3), 42–47.	Antoniuk, U. (2022). Protection of environmental rights in Ukraine in conditions of military aggression. <i>Law and public administration</i> , (3), 42–47.
Антонюк, У. (2023). Правові аспекти доступу до екологічної інформації в умовах воєнного стану. <i>Київський часопис права</i> , (1), 136–141.	Antoniuk, U. (2023). Legal aspects of access to environmental information under martial law. <i>Kyiv Journal of Law</i> , (1), 136–141.
Денисенко, К. (2024). Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. <i>Аналітично-порівняльне правознавство. Розділ 6. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право</i> , (1), 323–327.	Denysenko, K. (2024). Problems of realizing the right to an environment safe for life and health in the conditions of martial law. <i>Analytical and comparative jurisprudence. Chapter 6. Land law; agrarian law; environmental law; natural resource law</i> , (1), 323–327.

ЮРЛІГА. (2022). Закон щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану набрав чинності. https://jurliga.ligazakon.net/news/211809_zakon-shchodo-osoblivostey-regulyuvannya-zemelnikh-vdnosin-v-umovakh-vonnogo-stanu-nabrav-chinnost	JURLIGA. (2022). <i>The law on the peculiarities of the regulation of land relations under martial law entered into force.</i> https://jurliga.ligazakon.net/news/211809_zakon-shchodo-osoblivostey-regulyuvannya-zemelnikh-vdnosin-v-umovakh-vonnogo-stanu-nabrav-chinnost
Конституція України. Док. № 254к/96-ВР (1996, 28 червня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4331	Constitution of Ukraine. Doc. No. 254k/96-BP (1996, June 28). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4331
Коритко, Л., & Кучера, А. (2024). Порушення екологічних прав людини в Україні в період воєнного стану (на прикладі Каховської катастрофи). <i>Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право</i> , (81), ч. 1, 40–46.	Korytko, L., & Kuchera, A. (2024). Violation of environmental human rights in Ukraine during martial law (on the example of the Kakhovka disaster). <i>Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law</i> , (81), p. 1, 40–46.
Примак, В. (2023). Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , (4), 28–38.	Prymak, V. (2023). The mechanism of legal regulation of contractual relations in the conditions of martial law. <i>Foreign trade: economy, finance, law</i> , (4), 28–38.
Указ Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" № 64/2022 (2022, 24 лютого). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text	Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine" No. 64/2022 (2022, February 24). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text
Закон України "Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" № 2102-ІХ (2022, 24 лютого). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text	Law of Ukraine "On the approval of the Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine" No. 2102-IX (2022, February 24). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text
Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності у сфері довкілля та щодо цивільного захисту на період дії воєнного стану і у відбудовний період" № 2132-ІХ (2022, 15 березня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text	Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding activities in the field of environment and civil protection for the period of martial law and during the reconstruction period" No. 2132-IX (2022, March 15). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2132-20#Text
Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану" № 2247-ІХ (2022, 12 травня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text	Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the peculiarities of regulating land relations under martial law" No. 2247-IX (2022, May 12). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text
Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів" № 2321-ІХ (2022, 20 червня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2321-20#Text	Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding forest conservation" No. 2321-IX (2022, June 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2321-20#Text
Проект Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції господарської діяльності у сфері розвитку водного господарства" № 7346 (2022, 3 травня). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39557	Draft Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the deregulation of economic activity in the field of water management development" No. 7346 (2022, May 3). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39557
Закон України "Про управління відходами" № 2320-ІХ (2022, 20 червня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text	Law of Ukraine "On waste management" No. 2320-IX (2022, June 20). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text

Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. (2024). https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf

Annual report on the state of observance and protection of human and citizen rights and freedoms in Ukraine in 2023. (2024). https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор пов'язаний з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Альонкін О. Забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2024. № 3. С. 15–25. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)02](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)02)

Надійшла до редакції 13.05.2024.

Отримано після доопрацювання 19.05.2024.

Прийнято до друку 21.05.2024.

Публікація онлайн 11.06.2024.

ДИННИК Ірина,

к. держ. упр., доцент кафедри публічного
управління та адміністрування
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0003-2474-7371
i.dynnyk@knu.edu.ua

DYNNYK Iryna,

PhD (Public Administration),
Associate Professor at the Department
of Public Administration
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0003-2474-7371
i.dynnyk@knu.edu.ua

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У воєнний час оперативне надання якісних послуг у сфері державної реєстрації актів цивільного стану має надзвичайно важливе значення. Задля покращення якості та доступності надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації актів цивільного стану в умовах воєнного стану доцільним є вивчення нагальних проблем, що виникають під час надання послуг. Метою статті є обґрунтування основних інструментів законодавчого регулювання надання адміністративних послуг в умовах воєнного стану. Представлене дослідження ґрунтується на гіпотезі щодо необхідності вивчення загальних аспектів надання адміністративних послуг в Україні, а також спрямованості електронних адміністративних послуг. Для досягнення поставленої мети використано такі методи: історичний, логічний, статистичний аналіз, синтез і порівняння, узагальнення. Визначено, що багато теоретичних положень стосовно адміністративних послуг залишаються досі дискусійними, що певною мірою гальмує їхнє законодавче забезпечення. Проте без законодавчого вдосконалення неможливо говорити про їх ефективну практичну реалізацію. Удосконалення надання електронних послуг у воєнний час потребує комплексного підходу до забезпечення надійності, доступності та безпеки. Війна суттєво вплинула на роботу центрів надання адміністративних послуг. Так, із першого дня повномасштабного вторгнення надання адміністративних послуг у центрах було призупинено. Більшість послуг, що надаються центрами, потребують здійснення заходів, зазначених у відповідних державних реєстрах. Визначено, що оголошення воєнного стану у 2022 р. потребує термінового перегляду та адаптації законодавства про надання адміністративних послуг. Ефективне управління в цьому контексті вимагає гнучкості, інновацій, реагування на швидкі зміни, особливої уваги до потреб населення.

Ключові слова: воєнний стан, адміністративні послуги, електронні послуги, реєстрація актів, правове регулювання.

LEGISLATIVE REGULATION OF ADMINISTRATIVE SERVICES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

In wartime, the prompt provision of high-quality services in the field of state registration of civil status acts is extremely important. In order to improve the quality and accessibility of the provision of administrative services in the field of state registration of civil status acts in the conditions of martial law, it is appropriate to study the urgent problems that arise during the provision of services. The purpose of the article is to substantiate the main instruments of legislative regulation of the provision of administrative services under martial law. The presented study is based on the hypothesis of the need to study the general aspects of the provision of administrative services in Ukraine, as well as the direction of electronic administrative services. To achieve the goal, the following research methods were used: historical, logical, statistical analysis, synthesis and comparison, generalization. It was determined that many theoretical provisions on administrative services are still controversial, which to some extent inhibits their legislative support. However, without legislative improvement, it is impossible to talk about their effective practical implementation. Improving the provision of electronic services in wartime requires a comprehensive approach to ensure reliability, availability and security. The war significantly affected the work of administrative service centres. Thus, from the first day of the full-scale invasion, the provision of administrative services in the centres was suspended. Most of the services provided by the centres require the implementation of measures specified in the relevant state registers. It was determined that the declaration of martial law in 2022 requires an urgent review and adaptation of the legislation on the provision of administrative services. Effective governance in this context requires flexibility, innovation and response to rapid changes, particular attention to the needs of the population.

Keywords: martial law, administrative services, electronic services, registration of acts, legal regulation.

Вступ

Розвиток та вдосконалення сфери послуг є однією з найважливіших умов відновлення й функціонування стабільної економіки за воєнного стану в Україні. Створення сприятливих та доступних умов для доступу до адміністративних послуг – одне з головних завдань, яке мають вирішувати органи державної влади та місцевого самоврядування.

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента від 24 лютого 2022 р. (Про введення воєнного стану в Україні, 2024) в Україні запроваджено воєнний стан. 24 лютого 2022 р. особливо гостро постала проблема своєчасного надання послуг на охоплених війною територіях та можливості користування такими послугами громадянами України, які були змушені залишити нашу державу. У воєнний час оперативне надання якісних послуг у сфері державної реєстрації актів цивільного стану є надзвичайно важливим. З метою покращання якості й доступності надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації актів цивільного стану в умовах воєнного стану доцільним вбачається вивчення нагальних проблем, які супроводжують цей процес.

Проблема правового регулювання адміністративних послуг постійно перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців. Так, Андріанов (2024) підкреслив, що адміністративні послуги спрямовані на задоволення публічного інтересу: державного, національного та суспільного, хоча результатом кожного з актів застосування права є реакція держави на запит конкретного індивідуального чи колективного суб'єкта. За Биковим (2023), сучасні тенденції цифровізації є панівними в організації системи надання адміністративних послуг в Україні, що є одним з пріоритетів, з погляду забезпечення сталого розвитку системи надання адміністративних послуг. Ковбас та Коваль (2023) детально проаналізували нормативні акти, в яких надається визначення адміністративних послуг, розглянули основні підходи до ознак категорії "послуги" взагалі та адміністративних послуг зокрема. Кожушко (2023) наголошує на тому, що основними проблемами у сфері надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування в умовах режиму воєнного стану, на які слід звернути увагу, є питання оптимального переліку адміністративних послуг для громад різного типу. Удодік (2022) використовує досвід надання адміністративних послуг Польщі, щоб відповісти на питання "Як удосконалити сферу надання адмінпослуг в Україні?" Низку праць присвячено: пошуку нових підходів до надання адміністративних послуг на окупованих та деокупованих територіях (Кусп'як та ін., 2023; Лукашенко & Єфименко, 2023); аналізу проблем функціонування органів публічної влади, зокрема під час надання адміністративних послуг у період дії воєнного стану та протягом одного місяця після його припинення чи скасування (Соловійова, та ін., 2022). Соломаха (2023) зосереджує увагу саме на досконалості надання адміністративних послуг вимушено переселеним особам. Зі свого боку, Тяхтій та Ющенко (2023) дослідили адміністративні послуги у сфері цивільних актів та їх реєстрації.

Однак питання законодавчого регулювання надання адміністративних послуг залишається мало вивченим та потребує детального аналізу.

Метою статті є обґрунтування основних інструментів законодавчого регулювання надання адміністративних послуг в умовах воєнного стану. Представлене дослідження ґрунтується на гіпотезі щодо необхідності вивчення загальних аспектів надання адміністративних послуг в Україні, а також спрямованості електронних адміністративних послуг. Для досягнення поставленої мети використано такі методи дослідження: історичний, логічний, статистичний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Структура основної частини дослідження містить три розділи, перший з яких присвячено вивченню основних аспектів надання адміністративних послуг, другий – особливостям розвитку електронних послуг у цій сфері, третій – аналізу змін у законодавчому регулюванні надання адміністративних послуг під час війни.

1. Загальні аспекти регулювання адміністративних послуг в Україні

У сучасних державах правове регулювання відносин між адміністративними органами та фізичними й юридичними особами є фундаментальним елементом правової системи. У другій половині ХХ ст. розвинені країни розробили низку обов'язкових для виконання законів у цій сфері (Гаріфуллін, 2024).

Перетворення, що відбувалися в межах централізованої адміністративної реформи після створення Української держави в 1991 р., мали комплексний, плановий і структурний характер. Ці трансформації охопили ключові сфери суспільства й держави, а відносини та інститути зазнали фундаментальних змін (Андріянов, 2023).

За матеріальним критерієм, першим етапом становлення адміністративних послуг в Україні є поява публічної влади, що обумовлена необхідністю задоволення державних і суспільних інтересів у політичній, економічній та соціальній стабільності, без чого неможливе надання адміністративних послуг взагалі.

Так, зі змісту поняття "адміністративна послуга", наданого законодавцем у Законі України "Про адміністративні послуги" (2023), випливає, що її суб'єктами є фізичні та юридичні особи. Однак, крім фізичних та юридичних осіб, у публічно-правових відносинах активну участь беруть також фізичні особи-підприємці (ФОП) та самозайняті особи. Отже, згідно з чинною редакцією зазначеного закону, на сьогодні ФОП та самозайняті особи фактично не можуть звертатися до центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) у цьому правовому статусі, а повинні робити це як фізичні особи. Водночас такий статус може бути недоцільним в умовах постійного розвитку суспільних відносин та дедалі більшої спроможності системи урізноманітнювати перелік, характер та обсяг адміністративних послуг. Це саме стосується й громадських організацій, що діють без статусу юридичної особи (Биков, 2023).

Відповідно до Концепції розвитку систем надання адміністративних послуг органами виконавчої влади адміністративні послуги розглядаються як наслідок здійснення владних повноважень компетентними суб'єктами (органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, державними підприємствами, установами й організаціями) та є результатом реалізації прав, свобод і законних інтересів за заявами фізичних та юридичних осіб. Документ гарантує юридичне оформлення умов реалізації прав, свобод і законних інтересів (видача дозволів (ліцензій), свідоцтв, сертифікатів, документів, проведення реєстрацій тощо) (Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, 2006). Адміністративні (управлінські) послуги визнаються адміністративними правовідносинами з реалізації суб'єктивних прав фізичних або юридичних осіб на отримання певних результатів (набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків заінтересованої особи відповідно до закону) у процесі публічної діяльності адміністративних органів. Вони також визнаються нормативно-правовими актами органів державного управління або органів місцевого самоврядування, які повинні де-факто забезпечувати гарантовані Конституцією права та інтереси фізичних і юридичних осіб (Ковбас & Коваль, 2023).

Одними з найважливіших документів, що визначають напрями адміністративної реформи, є, зокрема, Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 рр., Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр., Концепція розвитку системи електронних послуг України, Концепція розвитку електронного урядування України, Концепція розвитку цифрової інфраструктури України та План заходів з її реалізації, які покликані сприяти створенню та розвитку системи надання адміністративних послуг для реалізації концепції державної послуги. Громадяни України неодноразово користувалися ЦНАП та порталом "Дія" для отримання адміністративних послуг і можуть порівняти поточну систему з попередньою (Тюхтій & Ющенко, 2023).

Проте варто звернути увагу на стратегію адміністративної реформи в Україні до 2025 р. Саме в цьому нормативно-правовому акті зазначено напрями реформи та механізми реалізації змін у сфері надання адміністративних послуг (Деякі питання реформування державного управління, 2019). З огляду на те, що до завдань зазначеного закону належить створення механізму надання адміністративних послуг за зручними та зрозумілими процедурами, пріоритетним в Україні є прийняття Закону "Про адміністративну процедуру" та поступова гармонізація деяких законів з європейськими стандартами (Про адміністративну процедуру, 2024).

Загалом, Україна перебуває у сприятливому становищі з погляду ефективності надання адміністративних послуг, що обумовлено активною участю органів влади у створенні механізмів для покращання надання адміністративних послуг, але необхідна подальша модернізація. Про високу ефективність реформ, що впроваджуються урядом, свідчать

результати оцінювання якості адміністративних послуг усіма українцями: 93% українців задоволені послугами, які надають ЦНАПи, а 78% порекомендували б ЦНАПи своїм друзям (Удодік, 2022).

Оскільки багато теоретичних положень про адміністративні послуги залишаються досі дискусійними, це певною мірою гальмує їхнє законодавче забезпечення. Відповідно, без законодавчого вдосконалення ефективного вдосконалення цієї категорії загалом неможливе.

2. Розвиток сфери надання адміністративних електронних послуг

Яскравим прикладом змін у сфері надання адміністративних послуг є впровадження застосунку "Дія", що вважається одним із досягнень цифровізації України.

Так, портал державних послуг "Дія" сьогодні є найсучаснішим, а уряд намагається перенести всі наявні електронні послуги в єдину монолітну систему. Це правильний підхід, оскільки, з погляду зручності й доступності для пересічного громадянина, підтвердження особи одним із доступних способів (кваліфікований електронний підпис, токен, *GovID*) дасть змогу йому отримати доступ до цілої низки таких електронних послуг, як пенсійні, трудові, соціальні, міграційні, адміністративні та житлові. Однак, попри те, що громадяни користуються широким спектром послуг, їм потрібно буде мати до десятка облікових записів у кожній з установ та їхніх електронних системах (Крамар та ін., 2023).

Щодо адміністративно-правового регулювання адміністративних електронних послуг в Україні, варто зазначити, що велика кількість механізмів, нормативно-правових актів та інституцій, які регулюють цю діяльність в Україні, мають одну й ту саму проблему. Наприклад, функціонування й регулювання єдиного порталу "Дія" законодавчо не врегульовано. Це пов'язано з тим, що кількість послуг та механізмів їх надання постійно збільшується, і законодавцю складно вмістити їх усі в один закон. З огляду на це, діяльність державних органів та службовців у контексті надання адміністративних е-послуг громадянам базується на низці законів, зокрема, Закону України "Про адміністративні послуги", "Про електронні довірчі послуги", "Про особливості надання публічних (е-публічних) послуг" тощо.

Серед основних напрямів роботи електронного врядування можна виокремити розроблення та впровадження більш складних систем для захисту від кібератак, вразливостей і хакерських атак, забезпечення цілісності й конфіденційності електронних даних; розроблення мобільних застосунків та адаптивних вебплатформ для забезпечення зручності користувачів під час евакуації та розселення; навчання й надання інформації, моніторинг кризових ситуацій і розроблення систем реагування, а також забезпечення електроживлення серверів і систем, що працюють у воєнний час.

Удосконалення надання електронних послуг у воєнний час потребує комплексного підходу до забезпечення надійності, доступності та безпеки.

3. Аналіз впливу війни на законодавче регулювання адміністративних послуг

Із запровадженням воєнного стану, який обумовив появу серйозних викликів перед державними інституціями, інфраструктурою та суспільством загалом, наявні традиційні способи функціонування державних інституцій зазнали кардинальних змін. Держава відреагувала на це дуже швидко і Постановою Кабінету Міністрів України № 165 від 28 лютого 2022 р. "Про умови надання адміністративних послуг та зупинення видачі документів дозвільного характеру" зупинила строки надання адміністративних послуг і строки видачі документів дозвільного характеру на час воєнного стану в Україні та протягом місяця після його скасування. Постанова №165 втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 08.08.2023 р. № 828 "Про поновлення строків надання адміністративних послуг і видачі документів дозвільного характеру та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України" (2023), яка набула чинності 25 серпня 2023 р.

Війна кардинально вплинула на роботу центрів надання адміністративних послуг. Так, з першого дня повномасштабної окупації надання адміністративних послуг у центрах призупинено. Більшість послуг, що надаються центрами, потребують здійснення заходів, зазначених у відповідних державних реєстрах. Слід зазначити, що ЦНАП займає важливе місце для держави навіть у такій кризовій ситуації. З моменту свого заснування він став насамперед центром гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб. Основними проблемами, пов'язаними з наданням адміністративних послуг у перші місяці воєнного стану, за (Кожушко, 2023), є:

- встановлення особи, якщо втрачені всі документи;
- зупинення всіх послуг, що вчиняються за допомогою державних реєстрів (реєстрація бізнесу, нерухомості, транспортних засобів і т. д.);
- припинення надання однієї з найпоширеніших послуг – реєстрації (декларування) місця проживання, що ускладнило надання інших послуг.

Наша країна зіткнулася з подібними проблемами ще у 2014 р., коли Україна розробила відповідну політику та прийняла рамковий закон, що регулює це питання. Основним законом, що регулює правовий статус тимчасово окупованих територій, є Закон України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території" (2024). Цей закон встановлює правила реєстрації місця проживання, продажу майна, умови здійснення підприємницької діяльності та соціального захисту для осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Він також передбачає певні обмеження для громадян, які проживають на окупованих територіях.

Водночас значення адміністративних процедур в умовах воєнного стану з 24 лютого 2022 р. стрімко зростає. Проте етап становлення адміністративно-правового регулювання адміністративних процедур в Україні ще не завершено (Соломаха, 2022).

Ключовим викликом на сьогодні є адаптація адміністративних послуг до умов воєнного стану в Україні, що вимагає в процесі надання послуг не лише оперативності, але й гнучкості та інноваційності. Особливо важливо визначити пріоритетні адміністративні послуги у звільнених регіонах (рисунок).

Пріоритетні адміністративні послуги на деокупованих територіях України (станом на листопад 2023 р.)

Джерело: складено автором за (Лукашенко & Єфименко, 2023).

Таким чином, найбільш актуальними є послуги з видачі паспортів та реєстрації, а також послуги Держгеокадастру, особливо на неокупованих територіях. Реєстраційні послуги також є більш активними, зокрема й у спосіб, що вимагає адаптації відповідних процедур. З початку російської окупації та введення воєнного стану регіональні органи влади України відновили прийом громадян та надання адміністративних послуг, включаючи видачу посвідчень особи та паспортів.

Відповідно, Законом України "Про внесення змін до деяких законів України щодо проходження державної служби та функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану" (2022) № 2259-IX від 12.05.2022 внесено низку змін у діяльність ЦНАПів, зокрема встановлено, що у постраждалих від конфлікту регіонах вони можуть самостійно визначати деталі надання різних послуг.

Здебільшого частина адміністративних послуг була недоступною на початок бойових дій, а багато установ, зокрема Державна міграційна служба та Державний реєстр актів цивільного стану, припинили свою діяльність.

Станом на середину березня 2022 р. обмежена кількість суб'єктів зі спеціального переліку Міністерства юстиції та державних реєстраторів були уповноважені надавати окремі адміністративні послуги у сфері державної реєстрації бізнесу. Сфера соціального забезпечення швидко адаптувалася до умов війни. Розширено перелік адміністративних послуг соціального характеру без необхідності окремого звернення до органів соціального захисту населення. Щодо надання соціальних послуг, то одним з недоліків під час воєнного стану було те, що громадяни мали звертатися до місцевих управлінь соціального захисту, а не до ФОПів, щоб отримати такі соціальні послуги, як казначейські виплати та пільги. Довгі черги, обмежені години прийому, обідні перерви, різні стандарти якості, неробочі термінали (електронна черга), відсутність можливості записатися заздалегідь, відсутність послуг із копіювання паперових документів, відсутність інклюзивності: кімнат особистої гігієни, обладнаних для людей з інвалідністю, дитячого куточка, пеленальних столиків – з усіма цими труднощами стикалися українці на початку 2022 р.

З більшості регіонів активних бойових дій установи, які надають базові адміністративні послуги, були переміщені в безпечні райони, а їхні приміщення здебільшого зруйновані або пошкоджені. Після припинення бойових дій варто розглянути питання про повернення цих установ та покращення якості надання послуг і відновлення приміщень. Іншою важливою проблемою є фахівці, які надають адміністративні послуги. Багато з них виїхали з країни на початку війни та не поспішають повертатися через безпекову ситуацію.

Звісно, ця сфера в умовах воєнного стану дещо поступається за важливістю забезпеченню сил оборони, екстрених служб та медичних закладів, проте деякі адміністративні послуги є необхідними навіть у воєнний час. Відповідно, без налагодження механізмів їх надання важко говорити про можливість реалізації громадянами своїх прав та виконання обов'язків (Соловйова та ін., 2022). Оперативний перегляд відповідного законодавства може швидко вирішити ситуацію з наданням таких послуг.

Висновки

Система адміністративних послуг відіграє важливу роль у суспільних відносинах, що виникають у зв'язку з реалізацією суб'єктивних прав фізичних та/або юридичних осіб, особливо в умовах війни. Відповідно, ефективне надання адміністративних послуг є важливим чинником підвищення якості життя громадян, розвитку економіки та зміцнення демократичних цінностей. Сприяючи доступності, якості та інноваціям у цій сфері, держава може забезпечити соціальний та економічний добробут.

Багато теоретичних положень стосовно адміністративних послуг досі дискутуються, що певною мірою заважає формалізувати їх підтримку.

Умови воєнного стану вимагають вживання заходів щодо забезпечення надання адміністративних послуг населенню. На основі викладеного матеріалу визначено першорядні законодавчі інструменти, зокрема: ухвалення спеціальних законів чи указів щодо врегулювання порядку

надання адміністративних послуг під час воєнного стану; встановлення чітких процедур та вимог до органів влади щодо надання адміністративних послуг у надзвичайних ситуаціях; забезпечення безпеки та конфіденційності даних громадян під час надання адміністративних послуг у воєнний час, а також визначення відповідальних установ та посадових осіб за забезпечення надання адміністративних послуг у воєнний час. Не менш важливим є забезпечення розуміння громадянами порядку та умов надання адміністративних послуг під час воєнного стану.

Ці інструменти уможливають ефективне та безпечне надання адміністративних послуг під час надзвичайного стану.

Проте без законодавчого вдосконалення їх ефективна реалізація на практиці неможлива. Підвищення доступності електронних послуг під час бойових дій вимагає комплексного підходу, який забезпечує надійність, доступність і безпеку.

Наразі, попри запровадження воєнного стану, масштабні ракетні обстріли тощо, система надання адміністративних послуг функціонує стабільно, послуги продовжують надаватися всім, хто їх потребує, як особисто, так і онлайн. Водночас оголошення воєнного стану у 2022 р. потребує термінового перегляду та адаптації законодавства про надання адміністративних послуг в умовах кризи. Це стосується не лише паспортних послуг та реєстрації актів цивільного стану, а й соціальних послуг для внутрішньо переміщених осіб та інших категорій постраждалого від війни населення. Ефективне управління в цьому контексті вимагає гнучкості, інновацій та реагування на швидкі зміни, з приділенням при цьому особливої уваги потребам населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCE

Андриянов, І. О. (2024). Адміністративні послуги на місцевому рівні як об'єкти публічного управління. <i>Київський економічний науковий журнал</i> , (4), 9–16. https://doi.org/10.32782/2786-765x/2024-4-1	Andriyanov, I. O. (2024). Administrative services at the local level as objects of public administration. <i>Kyiv Economic Scientific Journal</i> , (4), 9–16. https://doi.org/10.32782/2786-765x/2024-4-1
Биков, І. О. (2023). Надання адміністративних послуг в Україні: теоретичний аспект. <i>Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського</i> , 34(73), 5, 109–112. https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/5_2023.pdf#page=115	Bykov, I. O. (2023). Provision of administrative services in Ukraine: theoretical aspect. <i>Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: legal sciences</i> . 34(73), 5, 109–112. https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/5_2023.pdf#page=115
Гаріфуллін, М. В. (2024). До питання про правове регулювання адміністративних процедур на прикладі зарубіжних країн. <i>Науковий вісник Ужгородського національного університету</i> , 81(2), 69–72. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/13-1.pdf	Garifullin M. V. (2024). On the issue of legal regulation of administrative procedures on the example of foreign countries. <i>Scientific Bulletin of Uzhhorod National University</i> , 81(2), 69–72. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/13-1.pdf
Деякі питання реформування державного управління. Постанова Кабінету Міністрів України № 1071 (2019, 18 грудня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2019-п#Text	Some issues of public administration reform: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 1071 from December 18, 2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2019-п#Text

Ковбас, І. В., & Коваль, В. О. (2023). Поняття, ознаки та сутність адміністративних послуг в Україні. <i>Юридичний бюлетень</i> , (29), 236–243. http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2023/29/27.pdf	Kovbas, I. V., & Koval, V. O. (2023). Concepts, signs and essence of administrative services in Ukraine. <i>Legal bulletin</i> , (29), 236–243. http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2023/29/27.pdf
Кожушко, О. О. (2023). Щодо питання адміністративно-правового регулювання надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування. <i>Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції</i> , (1), 125–29. http://apnl.dnu.in.ua/1_2023/1_2023.pdf#page=125	Kozhushko, O. O. (2023). Regarding the issue of administrative and legal regulation of the provision of administrative services by local self-government bodies. <i>Actual problems of domestic jurisprudence</i> , (1), 125–129. http://apnl.dnu.in.ua/1_2023/1_2023.pdf#page=125
Крамар, Р. І., Комарницький, М. М., Ящишен, Т. О., Замаш, О. С., & Мартин, О. В. (2023). Concept and administrative and legal regulation of electronic services in Ukraine. <i>Scientific Notes of Lviv University of Business and Law</i> , (36), 518–522. https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1035	Kramar, R. I., Komamytskyi, M. M., Yashchysheh, T. O., Zamash, O. S., & Martyn, O. V. (2023). Concept and administrative and legal regulation of electronic services in Ukraine. <i>Scientific notes of the Lviv University of Business and Law</i> , (36), 518–522. https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1035
Куспляк, Г., Куспляк, І., & Серенок, А. (2023). Напрями вдосконалення надання адміністративних та публічних електронних послуг в умовах воєнного стану. <i>Теоретичні та прикладні питання державотворення</i> , (30), 103–114. https://doi.org/10.35432/tisb302023295150	Kuspliak, H., Kuspliak, I., & Serenok, A. (2023). Directions for improving the provision of administrative and public electronic services under martial law. <i>Theoretical and applied issues of state formation</i> , (30), 103–114. https://doi.org/10.35432/tisb302023295150
Лукашенко, А. А., & Єфименко, А. Р. (2023). Адміністративні послуги на деокупованих територіях в умовах воєнного стану в Україні. <i>Становлення та розвиток правової держави: Проблеми теорії та практики</i> . https://doi.org/10.36059/978-966-397-359-3-29	Lukashenko, A. A., & Yefymenko, A. R. (2023). Administrative services in de-occupied territories under martial law in Ukraine. <i>Formation and development of the legal state: Problems of theory and practice</i> . https://doi.org/10.36059/978-966-397-359-3-29
Про адміністративні послуги: Закон України № 5203-VI (2024, 27 квітня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text	On administrative services: Law of Ukraine No. 5203-VI (2024, April 27). (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text)
Про адміністративну процедуру: Закон України № 2073-IX (2024, 01 січня) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text	On Administrative Procedure: Law of Ukraine № 2073-IX (2024, January 1). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text
Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 (2024, 13 лютого). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text	On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine № 64/2022 (2024, February 13). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text
Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України № 2259-IX (2022, 12 травня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text	On amendments to certain Laws of Ukraine regarding the functioning of the Civil Service and local Self-Government during the period of Martial Law: Law of Ukraine № 2259-IX (2022, May 12). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text
Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України № 1207-VII (2024, 24 березня). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text	On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine: Law of Ukraine № 1207-VII (2024, March 24). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text

Про поновлення строків надання адміністративних послуг і видачі документів дозвільного характеру та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України № 828 (2023, 08 серпня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/828-2023-п#Text	On the renewal of the terms for the provision of administrative services and the issuance of documents of a permissive nature and the recognition of certain resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine as having lost their validity: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 828 (2023, August 08). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/828-2023-п#Text
Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 90-р (2006, 15 лютого). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2006-п#Text	On the approval of the Concept of development of the system of administrative services provision by executive authorities: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine №. 90-r (2006, February 15). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2006-п#Text
Соловйова, О. В., Ковальчук, Д. Р., & Кундій, А. Ю. (2022). Адміністративні послуги в умовах воєнного стану в Україні. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (5), 421–424. http://lsej.org.ua/5_2022/99.pdf	Soloviova, O. V., Kovalchuk, D. R., & Kundiy, A. Yu. (2022). Administrative services under martial law in Ukraine. <i>Legal scientific electronic journal</i> , (5), 421–424. http://lsej.org.ua/5_2022/99.pdf
Соломаха, А. Г. (2023). Роль та значення адміністративних процедур стосовно отримання статусу внутрішньо переміщеної особи та біженця в умовах воєнного стану та у післявоєнний період. <i>Економіка. Фінанси. Право</i> , (7), 91–95. http://efp.in.ua/public_html/uploads/journals/354/efp_07_2023.pdf#page=91	Solomakha A. G. (2023). The role and significance of administrative procedures regarding obtaining the status of an internally displaced person and a refugee in the conditions of martial law and in the post-war period. <i>Economy. Finances. Right</i> , (7), 91–95. http://efp.in.ua/public_html/uploads/journals/354/efp_07_2023.pdf#page=91
Тюхтій, М., & Ющенко, М. (2023). Виклики та перспективи надання адміністративних послуг у сфері реєстрації актів цивільного стану в умовах воєнного стану в Україні. <i>Теоретичні та прикладні питання державотворення</i> , (30), 57–66. https://doi.org/10.35432/tisb302023295032	Tiukhtiy, M., & Yushchenko, M. (2023). Challenges and prospects of providing administrative services in the field of registration of civil status acts in the conditions of martial law in Ukraine. <i>Theoretical and applied issues of state formation</i> , (30), 57–66. https://doi.org/10.35432/tisb302023295032
Удодік, А. (2022). Особливості правового регулювання надання адміністративних послуг в Україні з урахуванням досвіду Польщі. <i>Молодіжна наукова ліга</i> , 105–106. https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/183/182	Udodik, A. (2022). Peculiarities of legal regulation of the provision of administrative services in Ukraine, taking into account the experience of Poland. <i>Youth scientific league</i> , 105–106. https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/183/182

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Динник І. Законодавче регулювання адміністративних послуг в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 26–36. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)03](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)03)

Надійшла до редакції 07.05.2024.
Отримано після доопрацювання 17.05.2024.
Прийнято до друку 22.05.2024.
Публікація онлайн 11.06.2024.

ПРИВАТНЕ ПРАВО

DOI: 10.31617/3.2024(134)04
УДК 340.12

ПРИМАК Володимир,
д. ю. н., професор кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0001-9693-6353
v.prymak@knute.edu.ua

PRYMAK Volodymyr,
Doctor of Sciences (Law), Professor
at the Department of International,
Civil and Commercial Law
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0001-9693-6353
v.prymak@knute.edu.ua

РИМСЬКО-ПРАВОВЕ ПІДґРУНТЯ ЗАХИСТУ СТОРІН ДОГОВОРУ НАЙМУ

Рецепція римського права обумовлена доведеною ефективністю правового інструментарію, розробленого і впроваджене на практиці у Давньому Римі. Проблема забезпечення ефективності правового регулювання при взаємодії суміжних моделей регулятивних і охоронних правовідносин за участі сторін договору найму залишається актуальною й понині, надто в умовах воєнного стану. З огляду на окреслену проблему метою статті є визначення первісно обумовлених доробком римського права класифікаційних критеріїв побудови системи форм і способів захисту прав та інтересів сторін договору найму (оренди), що сприятиме застосуванню належних і ефективних способів захисту прав та інтересів наймодавців і наймачів. Реалізацію мети забезпечили системний, формально-юридичний та структурно-функціональний методи, а також методи індукції та дедукції. Системний метод, наприклад, сприяв визначенню взаємозв'язку регулятивних і охоронних правовідносин у забезпеченні реалізації функцій та принципів об'єктивного цивільного права в межах правовідносин найму. У перебігу дослідження встановлено, що систематизація форм і способів захисту прав та інтересів сторін договору найму (оренди) потребує розмежування підстав для застосування юрисдикційного (судового і нотаріального) або неюрисдикційного (у формі самозахисту) механізмів застосування правових засобів, спрямованих на: визначення динаміки правовідносин найму через зміну чи припинення зобов'язання, зокрема внаслідок односторонньої відмови від

ROMAN LEGAL BASIS FOR THE PROTECTION OF THE LEASE AGREEMENT PARTIES

The reception of Roman law is determined by the proven effectiveness of the legal tools developed and implemented in practice in ancient Rome. The problem of ensuring the effectiveness of legal regulation in the interaction of adjacent models of regulatory and protective legal relations with the participation of the parties to the lease contract remains relevant even today, especially in the conditions of martial law. In view of the outlined problem, the purpose of the article is to determine the classification criteria for building a system of forms and ways of protection of the rights and interests of the parties to the lease contract, originally determined by the development of Roman law, which will contribute to the application of proper and effective ways of protecting the rights and interests (remedies) of lessors and lessees. Implementation of the goal was ensured mainly by systemic, formal-legal and structural-functional methods, as well as induction and deduction methods. The system method, for example, contributed to the determination of the relationship between regulatory and protective legal relations in ensuring the implementation of the functions and principles of objective civil law within the framework of employment legal relations. In the course of the study, it was established that the systematization of the forms and ways of protection of the rights and interests (remedies) of the parties to the lease contract involves the need to distinguish the grounds for the use of jurisdictional (judicial and notary) or non-jurisdictional (in the form of self-defense) mechanisms for the use of legal means aimed at: determining the dynamics of legal relations within lease

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

договору; примусове виконання в натурі обов'язку з передачі (повернення) предмета договору найму або щодо сплати платежів за користування річчю; застосування заходів цивільно-правової відповідальності у формі неустойки, трьох процентів річних та інфляційних втрат, відшкодування збитків, а у випадках, передбачених договором – і моральної шкоди. За результатами проведеного дослідження сформульовано низку теоретично і практично значущих висновків. Зокрема, наголошується на тому, що римсько-правове підґрунтя цивільно-правового захисту сторін договору найму полягає в об'єктивній обумовленості цілої системи способів захисту суб'єктивних прав та інтересів наймодавця і наймача характеристиками індивідуально визначеної неспоживної речі як предмета відповідного договору, а самого цього правочину – як консенсуального, двостороннього, платного, посуточно строкового (у розумінні тимчасовості користування чужим майном), відносини сторін за яким ґрунтуються на засадах справедливості, розумності й добросовісності.

Ключові слова: договір найму, консенсуальний правочин, судова і нотаріальна форми захисту, примусове виконання обов'язку в натурі, цивільно-правова відповідальність, виндикаційний позов, справедливість.

contract due to change or termination of the obligation, in particular as a result of unilateral refusal of the contract; forced fulfillment in kind of the obligation to transfer (return) the subject of the lease agreement or to pay payments for the use of the thing; the application of measures of civil liability in the form of a penalty, three percent of annual and inflationary losses, compensation for damages, and in cases stipulated by the contract – and moral damage. The results of the research made it possible to formulate a number of theoretically and practically significant conclusions. In particular, it is emphasized that the Roman legal basis of the civil protection of the parties to the contract of lease consists in the objective determination of a whole system of ways of protecting the subjective rights and interests of the lessor and the lessee by the characteristics of an individually defined non-consumable thing as the subject of the corresponding contract, and this deed – as a consensual, bilateral, paid, defined in term of time transaction (in the sense of temporary use of someone else's property), the relations of the parties are based on the principles of justice, reasonableness and good faith.

Keywords: lease agreement (contract); consensual transaction; judicial and notarial forms of protection; forced performance of duty in kind; civil liability; vindication lawsuit; justice.

Вступ

Договір найму є однією з доволі детально розроблених у римському праві договірних конструкцій. Увага до неї обумовлена об'єктивними потребами соціально-економічного розвитку, що потребують закріплення можливості не лише для набуття майна на праві власності за різними первісними або похідними підставами, а й для тимчасового платного користування чужим майном.

Широка рецепція римського права пояснюється насамперед ефективністю правового інструментарію, розробленого і впровадженого на практиці у Давньому Римі. Зазначена ефективність пояснюється передусім врахуванням об'єктивних закономірностей, притаманних як предмету правового регулювання, так і правовим механізмам і засобам, які опосередковують фактичні відносини учасників суспільної взаємодії з приводу того чи іншого блага. Причому такого роду взаємозв'язок природно простежується також у взаємодії суміжних моделей регулятивних і охоронних правовідносин. Адже без права на захист значною мірою втрачає сенс, перетворюється на "голе" і право на власні або чужі дії як сутнісна ознака будь-якого суб'єктивного цивільного права.

Ефективність правового регулювання неможлива поза забезпеченням належного втілення основоположних правових цінностей та ідей, до яких належать принципи справедливості, розумності й добросовісності. Саме римське право (Галкевич, 2022) дає приклади якщо не для цілісного увиразнення, то принаймні для закладення підвалин подальшої розробки уявлень про правову значущість зазначених цінностей, які в п. 6 ст. 3 ЦК України визначено як загальні засади цивільного законодавства.

З цього випливає правова проблема, що полягає у визначенні адекватних щодо регулятивних правовідносин найму форм і способів цивільно-правового захисту суб'єктивних прав та інтересів наймодавця і наймача. Зокрема, невирішеними складовими порушеної проблематики донині залишаються питання щодо правового режиму застосування окремих заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договору найму та допустимості наділення наймача засобами речово-правового захисту у відносинах з третіми особами.

Актуальність предмета дослідження визначається також негативним впливом на динаміку зобов'язальних відносин найму численних чинників, пов'язаних з широкомасштабними бойовими діями у перебігу надання Україною відсічі збройній російській агресії. Це спонукає замислитись над адаптивними можливостями наявних засобів правового опосередкування відносин найму.

Таким чином, теорія цивільного права та судова практика постають перед завданням вироблення сталих і обґрунтованих підходів до визначення системи форм і способів цивільно-правового захисту сторін правовідносин з приводу строкового платного користування чужим майном.

Враховуючи зазначене, метою представленої статті є визначення первісно обумовлених доробком римського права класифікаційних критеріїв побудови системи форм і способів захисту прав та інтересів сторін договору найму, що сприятиме застосуванню належних і ефективних способів захисту прав та інтересів наймодавців і наймачів.

Відповідно до зазначеної мети можна сформулювати гіпотезу щодо об'єктивної обумовленості форм і способів захисту суб'єктивних прав та інтересів сторін договору найму особливостями його предмета та юридичних характеристик відповідного правочину, а також засадами справедливості, розумності й добросовісності.

Реалізація поставленої мети передбачає доцільність звернення до таких, зокрема, методів наукового пізнання, як: системний (розкриває взаємозв'язок регулятивних і охоронних правовідносин у забезпеченні реалізації функцій та принципів об'єктивного цивільного права); формально-юридичний (допомагає спрогнозувати очікуваний результат правового впливу відповідно до суті й регульовального потенціалу використаних правових засобів); індукції та дедукції (забезпечують визначеність щодо класифікаційних ознак форм і споріднених способів цивільно-правового захисту); структурно-функціонального аналізу (оскільки йдеться про специфічні вияви різноманітного функціонального потенціалу правових засобів охоронного спрямування у межах відносно цілісного механізму цивільно-правового захисту).

Суть порушеної наукової проблеми, обумовлені нею мета і гіпотеза статті, а також пізнавальний потенціал окреслених методів дослідження визначили такі його складові: встановлення кореляції між формами і способами захисту цивільних прав та інтересів наймодавця і наймача, включно з виявленням спеціальних способів захисту, спрямованих на зміну або припинення правовідносин найму, їх встановлення або забезпечення правової визначеності у відносинах сторін (розділ "Організаційно-

правові механізми (форми) захисту"); систематизація належних способів захисту, що можуть бути застосовані у зв'язку з порушенням зобов'язання з договору найму (розділ "Класифікація способів захисту"); визначення можливості й доцільності наділення наймача правом на застосування віндикаційного та негаторного позовів у відносинах з третіми особами (розділ "Речово-правовий захист").

1. Організаційно-правові механізми (форми) захисту

Відповідно до норм ч. 2 ст. 124 Конституції України, ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і п. 5 ст. 3 ЦК України юрисдикція судів поширюється також і на спори, що виникають між сторонами договору найму або між ними та третіми особами з приводу предмета зазначеного договору. Але в окремих випадках обов'язкові для виконання акти можуть приймати інші суб'єкти, наділені юрисдикційними повноваженнями. Звісно, у сфері відносин за участі юридично рівних, вільних у своєму волевиявленні учасників, така можливість допускається винятково в разі безспірності пред'явлених вимог.

Так, ч. 4 ст. 17 Закону України від 04.02.2021 № 1201-IX "Про фінансовий лізинг" передбачає можливість повернення лізингодавцеві предмета договору фінансового лізингу на підставі виконавчого напису нотаріуса. Йдеться про відповідний різновид договору найму, виділений за спеціальними характеристиками: а) предмета договору – основного засобу; б) правового статусу лізингодавця – суб'єкта надання лізингових послуг; в) прогнозованою ймовірністю набуття лізинго-одержувачем права власності на предмет лізингу. Тобто нотаріальний захист пов'язаний насамперед з ознаками предмета договору, а тому корелює з таким способом захисту, як примусове виконання в натурі обов'язку з повернення предмета договору. Однак законодавець передбачає й стягнення за виконавчим написом компенсаційних платежів, що постають як заходи цивільно-правової відповідальності. Адже згідно з абзацом 6 ч. 1 ст. 89 Закону України від 02.09.1993 № 3425-XII "Про нотаріат" у виконавчому написі повинні зазначатися поряд з предметами, які підлягають витребуванню, також і суми, що підлягають стягненню, в тому числі пеня, проценти, якщо такі належать до стягнення.

Таким чином, нотаріальна форма здатна забезпечити стягнення з наймача заборгованості з плати за користування річчю, а крім того, примусове виконання за тими заходами цивільно-правової відповідальності, умови застосування яких не передбачають необхідності доведення дійсного розміру заподіяних наймодавцеві збитків.

Підстави для вчинення нотаріального напису на договорі найму (оренди) конкретизовані затвердженням постановою Кабінету Міністрів України від 29.06.1999 р. №1172 Переліком документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів. Йдеться про стягнення заборгованості за нотаріально посвідченими договорами загалом та заборгованості

з орендної плати за користування державним та комунальним майном. Остання підстава впливає з ч. 6 ст. 17 Закону України 03.10.2019 № 157-IX "Про оренду державного та комунального майна", за якою стягнення заборгованості з оплати орендної плати може здійснюватися в безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса.

2. Класифікація способів захисту

У науковій літературі підтримано ідеї щодо застосування у правовідносинах найму таких, зокрема, способів захисту, як примусове виконання обов'язку наймодавця щодо передачі предмета договору найму наймачеві (Миньо, 2015, с. 194) та зміна або припинення правовідношення через зменшення розміру плати або розірвання договору (Мартинюк, 2023, с. 59, 64, 146). Також цілком слушним є виокремлення можливостей для використання сторонами договору найму самозахисту у формі заходів оперативного впливу, включно з реалізацією права на відмову від договору у правовідносинах найму (Польний, 2021, с. 74–90, 166).

Можливість звернення до зазначених способів захисту впливає з характеристики договору найму як консенсуального правочину, а тому й зазвичай двостороннього (за критерієм наділення правами та обов'язками кожної сторони) договору. Так само генетичний взаємозв'язок регулятивних і охоронних правовідносин обумовлює юридичне значення інших усталених з часів римського права ознак договору найму як оплатного і пов'язаного з тимчасовістю користування чужим майном. Наприклад, Велика Палата Верховного Суду (2024) у своїй постанові від 06.03.2024 у справі № 902/1207/22 наголосила саме на консенсуальному характері договору оренди земельної ділянки, який встановлює для орендаря право вимагати передання йому у володіння та користування земельної ділянки, а для орендодавця – право на оренду плати та право вимагати використання ділянки відповідно до договору і законодавства. Утім, визначений консенсуальністю момент укладення згаданого договору, як визначила Велика Палата Верховного Суду, слід розмежовувати з моментом виникнення на підставі вказаного правочину речового права, який пов'язаний з моментом державної реєстрації такого права.

Проте, на нашу думку, зазначений момент більше важить стосовно речово-правового захисту від посягань з боку третіх осіб. Натомість у зобов'язальних правовідносинах найму саме консенсуальність договору обумовлює як можливість пред'явлення вимог про примусове виконання в натурі обов'язку кожною зі сторін, так і допустимість відмови від договору у порядку самозахисту (відповідно, або наймачем, або наймодавцем) у разі непередання майна наймачеві (ст. 766 ЦК України) чи невнесення ним плати за користування річчю протягом трьох місяців підряд (ст. 782 ЦК України).

Разом з тим, відмова наймодавця і наймача не завжди постає як санкція за вчиненого контрагентом порушення зобов'язання. Проте

відмова будь-якої зі сторін від договору найму, укладеного на невизначений строк (ч. 2 ст. 763 ЦК України), не є санкцією, а має бути кваліфікована як спосіб захисту інтересу уповноваженої сторони, не пов'язаного з порушенням її суб'єктивних прав.

Загалом систематизація форм і способів захисту прав та інтересів сторін договору найму (оренди) потребує розмежування підстав для застосування юрисдикційного (судового і нотаріального) або неюрисдикційного (у формі самозахисту) механізмів застосування правових засобів, спрямованих на один з таких результатів: а) зміну чи припинення зобов'язальних правовідносин внаслідок ухвалення відповідного судового рішення або односторонньої відмови від договору, а у разі порушення переважного права наймача – забезпечення визнання та реалізації цього права через переведення на наймача прав та обов'язків за договором купівлі-продажу предмета найму або визнання права на продовження володіння та користування ним; б) примусового виконання в натурі обов'язку з передачі (повернення) предмета договору найму або щодо сплати орендних платежів; в) стягнення на користь заінтересованої сторони грошових коштів у вигляді примусового виконання в натурі порушеного регулятивного зобов'язання або застосування заходів цивільно-правової відповідальності у формі неустойки, трьох процентів річних та інфляційних втрат, відшкодування збитків (включно з фактично заздалегідь визначеними збитками через формально поіменовану неустойкою подвійну плату за час прострочення виконання обов'язку з повернення предмета договору найму), а у випадках, передбачених договором – і моральної шкоди.

Що ж до звільнення наймача від відповідальності у разі випадкової втрати індивідуально визначеної речі як предмета договору найму (Підпригора & Харитонов, 2009, с. 115) та у зв'язку з вирішальним впливом форс-мажорних обставин (Гончаренко, 2020), то загальна узгодженість зазначених підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності з міркуваннями справедливості й доброї совісті не викликає сумнівів з часів римського права.

3. Речово-правовий захист

З огляду на відсутність інших так само ефективних засобів правового захисту й беручи до уваги міркування процесуальної економії, у разі позбавлення наймача з боку третіх осіб можливості володіти та повноцінно користуватися предметом договору найму (оренди), наймач має бути наділений правом на застосування способів речово-правового характеру у вигляді віндикаційного та негативного позовів.

Зобов'язальні правовідносини найму мають відносний характер, а тому природно передбачають пред'явлення одним контрагентом до іншого вимог зобов'язального, а не речово-правового змісту. В цьому розумінні значущим донині є притаманне римському праву розмежування персональних (особистих) та речових позовів (Підпригора & Харитонов, 2009, с. 297–298, 354). Утім, з погляду засад справедливості,

розумності й добросовісності, а також враховуючи принцип процесуальної економії, можна стверджувати про доцільність наділення наймача правами на застосування позовів речово-правового змісту, а саме віндикаційного та негаторного, принаймні щодо третіх осіб.

Так, згідно з ч. 2 ст. 8 Закону України від 04.02.2021 № 1201-IX "Про фінансовий лізинг" протягом строку дії договору фінансового лізингу лізингоодержувач має право вимагати від осіб, які порушують його права як лізингоодержувача, у тому числі від лізингодавця, усунення будь-яких порушень його прав на об'єкт фінансового лізингу.

Ключовою проблемою при визначенні самої можливості для застосування речово-правових способів захисту традиційно вважається складність обґрунтування формальної належності права на користування предметом договору найму до категорії речових прав. Подекуди належність такої кваліфікації прав на окремі різновиди речей науковці пов'язують з їх значною цінністю та тривалістю користування ними (Майданик та ін., 2021, с. 48–49).

Володіння і користування як майнові права щодо предмета договору найму незалежно від його цінності визначають необхідність наділення всіх наймачів речово-правовим захистом у формі віндикаційного та негаторного позовів. Адже за відсутності такого захисту вони виявляються позбавленими будь-якої ефективної можливості забезпечити свій власний інтерес у відновленні втраченого володіння або усуненні перешкод у користуванні предметом договору найму, якщо їх чинить третя особа.

Представлена аргументація підтверджується правовою позицією Великої Палати Верховного Суду при застосуванні норм ч. 1 і 2 ст. 27 Закону України від 06.10.1998 № 161-XIV "Про оренду землі", відповідно до яких орендареві забезпечується захист його права на орендовану земельну ділянку нарівні із захистом права власності на неї; орендар має право витребувати орендовану земельну ділянку з будь-якого незаконного володіння та користування, на усунення перешкод у користуванні нею, відшкодування шкоди, заподіяної земельній ділянці будь-якими особами.

У постанові від 29.11.2023 у справі № 513/879/19 Велика Палата Верховного Суду (2023), зокрема, зауважує, що на підставі приписів Закону України від 06.10.1998 № 161-XIV "Про оренду землі" вона "допустила можливість витребування орендарем орендованої земельної ділянки лише за певних умов: (1) наявність в орендодавця первісного договору оренди землі з одним орендарем і нового договору оренди землі з іншим орендарем; (2) первісний орендар мав зареєстроване право оренди, однак таке право також зареєстрував новий орендар; (3) первісний орендар заявив вимогу про витребування у своє тимчасове (строкове) володіння орендованої земельної ділянки з тимчасового (строкового) володіння нового орендаря, а не власника земельної ділянки; (4) на момент

задоволення цієї вимоги строк первісного договору оренди землі не вплив". Тому Велика Палата визнала безпідставним твердження орендодавця про те, що належним способом захисту прав орендаря є витребування земельної ділянки з володіння її власника – орендодавця.

Наведена аргументація зайвий раз підкреслює той факт, що за умови недоступності для наймача за будь-яким підвидом договору найму права вдатися до віндикаційного або негаторного позовів він опиняється в стані цілковитої відсутності ефективного способу захисту його інтересів у разі позбавлення наймача саме з боку третіх осіб можливості володіти і користуватись предметом договору. Адже тут не стане в нагоді жодна вимога до наймодавця, який не несе відповідальності за дії третіх осіб та добросовісно виконав свій обов'язок з передачі майна наймачеві.

Висновки

На підставі зазначеного можна сформулювати такі висновки.

1. Римсько-правове підґрунтя цивільно-правового захисту сторін договору найму полягає в об'єктивній зумовленості цілої системи способів захисту суб'єктивних прав та інтересів наймодавця і наймача характеристиками індивідуально визначеної неспоживної речі як предмета відповідного договору, а самого цього правочину – як консенсуального, двостороннього, оплатного, посутньо строкового (у розумінні тимчасовості користування чужим майном), відносини сторін за яким ґрунтуються на засадах справедливості, розумності й добросовісності.

2. Захист прав та інтересів сторін договору найму здійснюється за допомогою як юрисдикційних форм (переважно судової, однак з окремими можливостями для вчинення виконавчого напису нотаріуса), так і неюрисдикційної форми у вигляді відмови від договору – або як санкції, або як способу захисту, проте не суб'єктивного права, а саме цивільного інтересу.

3. Сторони договору найму наділені залежно від конкретної підстави (юридичного факту) застосування того чи іншого способу цивільно-правового захисту можливістю використовувати всі загальні (визначені у ч. 2 ст. 16 ЦК України) способи, причому останні можна класифікувати за змістом позовних вимог у судовому процесі як ті, що: забезпечують правову визначеність становища сторін договору; визначають динаміку зобов'язальних правовідносин; мають майновий характер і поділяються на примусове виконання у натурі та заходи цивільно-правової відповідальності.

Перспективи майбутніх досліджень порушеної проблематики вбачаються у подальшій конкретизації підстав, умов і порядку застосування окремих способів захисту сторін договору найму, а також встановлення належних форм утілення у відповідних правовідносинах засад справедливості, розумності й добросовісності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Галкевич, С. В. (2022). Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві. <i>Аналітично-порівняльне правознавство</i> , (6), 337–342.	Halkevich, S. V. (2022). Formation of the principles of justice and fair practice in Roman private law. <i>Analytical and comparative jurisprudence</i> , (6), 337–342.
Гончаренко, В. О. (2020). Оренда будівлі або іншої капітальної споруди під час дії обмежувальних карантинних заходів. <i>Juris Europensis Scientia</i> , (2), 13–16.	Honcharenko, V. O. (2020). Lease of a building or other capital structure during restrictive quarantine measures. <i>Juris Europensis Scientia</i> , (2), 13–16.
Майданик, Р., Майданик, Н., & Попова, Н. (2021). Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації. <i>Підприємництво, господарство і право</i> , (6), 39–54.	Maidanyk, R., Maidanyk, N., & Popova, N. (2021). Rethinking the general part of property law in the conditions of Europeanization and codification. <i>Entrepreneurship, economy and law</i> , (6), 39–54.
Миньо, М. М. (2015). <i>Договір найму за римським правом та його рецепція в праві України</i> [Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03]. Львів.	Мыно, М. М. (2015). <i>The contract of employment under Roman law and its reception in the law of Ukraine</i> [Thes. of PhD in Law: 12.00.03]. Lviv.
Мартинюк, Ю. В. (2023). <i>Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях</i> [Дис. докт. філософії: 081]. Тернопіль.	Martyniuk, Yu. V. (2023). <i>Protection of subjective civil rights in contractual obligations</i> [Thes. of Dr. of Philosophy: 081]. Ternopil.
Підопригора, О. А., & Харитонов, Є. О. (2009). Римське право. 2-ге вид. Київ: <i>Юрінком Інтер</i> , 528 с.	Pidopryhora, O. A., & Kharytonov, Ye. O. (2009). Roman law. 2 nd edition Kyiv: <i>Yurinkom Inter</i> , 528 p.
Польний, Д. А. (2021). Способи захисту прав сторін за договором найму [Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03]. Хмельницький.	Polnyi, D. A. (2021). Ways of protecting the rights of the parties under the employment contract [Abstr. of thes. of PhD in Law: 12.00.03]. Khmelnytskyi.
Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.03.2024 у справі № 902/1207/22. (2024). https://reyestr.court.gov.ua/Review/118036819	Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated 06.03.2024 in the case № 902/1207/22. (2024). https://reyestr.court.gov.ua/Review/118036819
Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.11.2023 у справі № 513/879/19. (2023). https://reyestr.court.gov.ua/Review/115546305	Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated November 29, 2023 in the case № 513/879/19. (2023). https://reyestr.court.gov.ua/Review/115546305

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор пов'язаний з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Примак В. Римсько-правове підґрунтя захисту сторін договору найму. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 37–45. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)04](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)04)

Надійшла до редакції 02.05.2024.

Отримано після доопрацювання 13.05.2024.

Прийнято до друку 21.05.2024.

Публікація онлайн 11.06.2024.

DOI: 10.31617/3.2024(134)05

УДК 339.7:[616-036.21:351.01

КАРНАУХ Богдан,

к. ю. н., доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

вул. Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна

ORCID 0000-0003-1968-3051

b.p.karnauh@nlu.edu.ua

KARNAUKH Bohdan,

PhD (Law), Associate Professor, Associate

Professor of Civil Law Department

Yaroslav Mudryi National Law University

77, Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine

ORCID 0000-0003-1968-3051

b.p.karnauh@nlu.edu.ua

**СВІТОВА ФІНАНСОВА КРИЗА,
ПАНДЕМІЯ КОРОНАВІРУСУ,
ВІЙНА ТА ЩО ІЩЕ (НЕ)
ВВАЖАЄТЬСЯ ІСТОТНОЮ
ЗМІНОЮ ОБСТАВИН
(СТАТТЯ 652 ЦК УКРАЇНИ)**

Дослідження присвячене статті 652 ЦК України, згідно з якою сторона має право вимагати розірвання або зміни договору у разі, якщо обставини істотно змінилися порівняно з тим, якими вони були станом на момент укладення договору. Ця стаття належить до тих, на які сторони договірних спорів покликаються дуже часто, але майже ніколи – успішно. Мета статті – спробувати розібратися із причинами такого стану речей в українській судовій практиці й визначити, за яких умов можна розраховувати на успіх у доведенні того, що обставини змінилися настільки істотно, аби задовольняти умовам застосування статті 652 ЦК України. Методологічно дослідження побудоване на аналізі практики вищих судових інстанцій України із вкрапленнями порівняльно-правового методу та зверненням до норм міжнародного контрактного права і практики інших юрисдикцій. У першій, теоретичній, частині статті пропонується загальне пояснення того, що таке істотна зміна обставин і яке місце вона посідає в динаміці розвитку договірних відносин між сторонами. Істотна зміна обставин порівнюється з форс-мажором. Далі розглянуто і прокоментовано п'ять умов застосовності статті 652 ЦК України. За цим слідує розбір знакових категорій справ, які ілюструють складність у доказуванні істотної зміни обставин. Це справи, пов'язані з такими історичними подіями, як: світова фінансова криза 2008 р., заборона грального бізнесу в Україні у 2009 р., націоналізація Приватбанку у 2016 р., пандемія коронавірусу і пов'язані з нею карантинні обмеження та, зрештою, – війна і повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну. Огляд і критичний аналіз знакових судових рішень дає змогу наповнити ознаки істотної

**GLOBAL FINANCIAL CRISIS,
THE CORONAVIRUS PANDEMIC,
WAR AND WHAT ELSE IS (NOT)
CONSIDERED A SIGNIFICANT CHANGE
IN CIRCUMSTANCES (ARTICLE 652
OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE)**

The study is devoted to Article 652 of the Civil Code of Ukraine, according to which a party has the right to demand termination or amendment of the contract if the circumstances have changed fundamentally compared to what they were at the time of the contract conclusion. This Article is one of those that parties to contractual disputes invoke very often, but almost never successfully. The purpose of this paper is to try to explore the reasons for this phenomenon in Ukrainian judicial practice and to outline the conditions under which one can count on success in proving that the circumstances have changed substantially enough to meet the conditions for application of Article 652 of the Civil Code of Ukraine. Methodologically, the study is based on the analysis of the practice of the highest courts of Ukraine with inclusions of the comparative legal method and references to the rules of international contract law and the practice of other jurisdictions. In the first, theoretical part of the study, the author offers a general explanation of what a fundamental change of circumstances is and what role it plays in the dynamics of contractual relations between the parties. The author compares a fundamental change of circumstances with force majeure. Next, five conditions for the applicability of Article 652 of the Civil Code of Ukraine were considered and commented on. It is followed by an analysis of significant categories of cases that illustrate the difficulty in proving a fundamental change of circumstances. These are cases related to such historical events as the global financial crisis of 2008, the ban on gambling in Ukraine in 2009, the nationalisation of Privatbank in 2016, the coronavirus pandemic and related quarantine restrictions, and finally the war and the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. The review and critical analysis of landmark

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

зміни обставин конкретним змістом і виявити тенденції, що означили себе у судовій практиці.

Ключові слова: істотна зміна обставин, ускладнення, форс-мажор, договір, зобов'язання, договірне право, війна, коронавірус, карантин.

court decisions makes it possible to give concrete meaning to the elements of a fundamental change of circumstances with specific content and to identify trends that have marked themselves in the judicial practice.

Keywords: fundamental change of circumstances, complications, force majeure, contract, obligation, contract law, war, coronavirus, quarantine.

Вступ

Стаття 652 Цивільного кодексу України (Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин) (ЦК України, 2003) належить до особливої "касти" статей Цивільного кодексу – статей, які в судовій практиці здобули славу "неприступних": сторони у договірних спорах "закликають" цю статтю часто, але майже ніколи – успішно. Поширена ситуація, коли одна зі сторін договору намагається переконати суд, що після його укладення сталося щось таке неочікуване, що геть усе змінює, і тепер укладений договір вже не має того економічного смислу, який ця сторона в нього закладала, коли ставила під ним свій підпис. Проте вимогливість українських судів у тому, що стосується доказування ознак (чи необхідних елементів) істотної зміни обставин, висока настільки, що знайти справу, де б суд касаційної інстанції погодився і виснував, що істотна зміна обставин таки мала місце – задача "із зірочкою".

Мета цієї статті – спробувати розібратися з причинами такого стану речей в українській судовій практиці й визначити, за яких умов можна розраховувати на успіх у доказуванні того, що обставини змінилися настільки істотно, аби задовольняти умовам застосування статті 652 ЦК України.

Методологічно дослідження побудоване на аналізі практики вищих судових інстанцій України (Великої Палати Верховного Суду, Касаційного цивільного суду, Касаційного господарського суду, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищого господарського суду) із вкрапленнями порівняльно-правового методу та зверненням до норм міжнародного контрактного права і практики іноземних юрисдикцій. У першій, теоретичній, частині статті пропонується загальне пояснення того, що таке істотна зміна обставин і яке місце вона посідає в динаміці розвитку договірних відносин між сторонами. Принагідно істотну зміну обставин буде порівняно з поняттям, з яким її часто плутають, – із форс-мажором (непереборною силою). Далі буде розглянуто і прокоментовано п'ять умов (ознак, елементів) істотної зміни обставин: істотність, непередбачуваність, порушення балансу інтересів, незалежність від волі сторін та відсутність згоди (прямої чи імпліцитної) на прийняття ризику. За цим слідуватиме розбір знакових категорій справ, які ілюструють складність у доказуванні істотної зміни обставин. Це справи, пов'язані з такими історичними подіями, як: світова фінансова криза 2008 р., заборона

гравального бізнесу в Україні у 2009 р., націоналізація Приватбанку у 2016 р., пандемія коронавірусу і пов'язані з нею карантинні обмеження та, зрештою, – війна і повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну. Огляд і критичний аналіз знакових судових рішень дасть змогу наповнити ознаки істотної зміни обставин конкретним змістом і виявити тенденції, що означили себе у судовій практиці.

1. Загальне розуміння істотної зміни обставин

Істотна зміна обставин – це український відповідник поняття, іменованого в міжнародному контрактному праві "*hardship*", або "ускладнення" (*UNIDROIT*, 2016, ст. 6.2.1–6.2.3). Норми про істотну зміну обставин – це виняток одночасно із двох основоположних принципів договірного права, а саме *принципу обов'язковості договору (pacta sunt servanda)* та *недопустимості зміни чи розірвання договору*, окрім як за домовленістю сторін (ЦК України, 2003, ст. 629; ст. 651, ч. 1).

З принципу обов'язковості договору (ЦК України, 2003, ст. 629) слідує, що сторона повинна виконувати взяті на себе за договором зобов'язання навіть тоді, коли договір стає для неї менш вигідним, аніж вона сподівалась, або й узагалі – збитковим. Якби кожен мав право не виконувати договір, щойно це перестає бути для нього вигідним, то укладення будь-яких договорів втратило б усякий сенс, адже в такому разі ніхто не зміг би покладатися на виконання іншим своїх обіцянок і будь-яка домовленість з іншим означала б лише те, що людина віддається на милість контрагента, який в односторонньому порядку визначатиме, чи буде додержувати свого слова. Отож, за загальним правилом, те, що договір для боржника уже не такий вигідний, як він сподівався, не звільняє боржника від обов'язку цей договір виконувати.

Істотна зміна обставин (або ускладнення) – виняток із цього загального правила. Істотна зміна обставин означає, що внаслідок непередбачуваної зміни зовнішніх, не залежних від сторін обставин, виконання договору стало настільки *кричуще невикладним* для однієї зі сторін, що вимагати від неї виконання договору на попередньо погоджених умовах – очевидно суперечило б розумним уявленням про справедливий баланс інтересів сторін договору.

Українське право за звичайних обставин не визнає за стороною договору права на захист тільки через те, що ціна виконання і зустрічного виконання не еквівалентні – згідно з принципом свободи договору сторони самі визначають умови обміну, які вважають взаємно прийнятними. Тому для того, аби стаття 652 ЦК України підлягала застосуванню, має бути не просто невідповідність між вартістю виконання і контрвиконання, а має бути наявним істотне порушення балансу інтересів – настільки, щоб розумній людині видавалося очевидно несправедливим примушувати боржника до виконання договору на попередньо погоджених умовах.

Верховний Суд часто підкреслює у своїх постановках, що "інтереси сторін можуть порушуватись будь-якою зміною обставин у ході виконання договору, проте лише істотна зміна обставин є підставою для вимоги про зміну чи розірвання договору" (Верховний Суд, 2024, 17 січня, п. 5.8; Верховний Суд, 2018, 17 квітня, п. 14; Верховний Суд, 2019, 20 листопада; Верховний Суд, 2021, 24 лютого, п. 39).

Як приклад істотної зміни обставин можна навести такий випадок із міжнародної комерційної практики. Дві компанії уклали договір постачання харчових продуктів із Судану до Гамбургу. Усі витрати з доставки покладалися на продавця. Погоджуючи контрактну ціну, продавець виходив із того, що доставлятиме продукти морем через Суецький канал. Однак після укладення договору Канал було закрито через збройний конфлікт у регіоні. Тепер, щоб доставити товар, продавцеві слід іти морем через мис Доброї Надії, огинаючи увесь Африканський континент. Це зробить маршрут тривалішим на тиждень і довшим на три з половиною тисячі морських миль. Відповідно, витрати продавця на таку доставку зростають непомірно. Продавець має право посилається на ускладнення виконання договору (*Anatoniolli & Fiorentini*, 2010, с. 78).

Істотна зміна обставин, таким чином, означає, що виконання договору для однієї зі сторін в силу незалежних і непередбачуваних обставин стає *набагато більш обтяжливим*, аніж можна було розумно передбачати під час укладення договору. Це може проявлятися або в тому, що витрати на виконання непомірно зростають (приміром, через раптове підвищення цін на комплектуючі або сировину, необхідну для виробництва продукції), або в тому, що зустрічне виконання, яке отримує ця сторона, втрачає свою цінність цілком або дуже значною мірою (приміром, коли приміщення було орендоване під казино, але після укладення договору оренди парламент ухвалив закон про заборону азартних ігор).

У другому випадку важливо підкреслити, що йдеться не про суб'єктивну оцінку зустрічного надання в очах сторони договору, а про об'єктивно вимірювану цінність об'єкта зустрічного надання: втрата інтересу до зустрічного виконання виключно через особисті мотиви не може вважатися істотною зміною обставин (приміром, коли чоловік укладає договір оренди житла, розраховуючи, що мешкатиме там із нареченою, проте заручини зриваються).

Правовим наслідком істотної зміни обставин є те, що сторона, яка внаслідок цієї зміни опинилася у не вигідному становищі, має право ініціювати переговори, щоб або внести зміни до умов договору й адаптувати його до нових реалій, або розірвати договір. Важливо підкреслити: постраждала сторона не має права розірвати договір чи змінити його умови в односторонньому порядку – вона лише має право вимагати переговорів із другою стороною. І тільки якщо владнати спір

за взаємною згодою сторонам не вдалося, тоді заінтересована сторона має право звернутися до суду і вимагати, щоб суд розірвав договір або змінив його умови так, щоб відновити справедливий баланс інтересів. Така послідовність дій впливає з частини другої статті 652 ЦК України, у якій вказується, що договір може бути розірваний або змінений за рішенням суду на вимогу заінтересованої сторони, лише "якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або щодо його розірвання" (ЦК України, 2003).

Якщо заінтересована сторона, не намагаючись попередньо владнати спір шляхом переговорів із контрагентом, одразу звертається до суду із вимогою розірвати договір – суди відмовляють у задоволенні позову (Верховний Суд, 2020, 25 лютого).

Якщо сторонам не вдалося владнати спір у позасудовому порядку і справа дійшла до суду, то суд має дві опції: розірвати договір або змінити його (залежно від того, про що просить позивач). При цьому перша опція є переважною, оскільки вона не передбачає "нав'язування" сторонам (чи принаймні одній із них) умов, на які вони вільно не погоджувались. Тому за наявності усіх ознак істотної зміни обставин, розірвання договору не становитиме надмірного втручання у свободу договору.

На противагу цьому зміна договору судом – це вагоме втручання в автономію договірних сторін, і тому законодавець остерігає, що таке втручання допускається тільки у виняткових випадках, а саме – коли розірвання завдасть більшої шкоди, ніж зміна договору. Це може бути пов'язано із тим, що укладений сторонами договір має критичне значення для громади, держави чи суспільства, наприклад, коли йдеться про важливий інфраструктурний проєкт. Або коли витрачені на виконання договору ресурси будуть цілковито змарновані в разі його розірвання, тим часом як зміна договору дозволить уникнути таких втрат, довівши розпочату справу до кінця з меншими затратами.

2. Істотна зміна обставин і форс-мажор

Істотна зміна обставин має спільні риси із форс-мажором (непереборною силою): в обох випадках ідеться про непередбачувані зовнішні обставини, які справляють вплив на розвиток договірних відносин між сторонами. Проте між цими двома поняттями є важливі відмінності.

Перша відмінність полягає в тому, *який саме ефект справляє на договірні відносини зовнішня обставина*: форс-мажорна обставина робить виконання договору фізично або юридично неможливим, тоді як при істотній зміні обставин договір все ще можна виконати, але тепер це обійдеться набагато дорожче або принесе значно менше вигоди, аніж можна було сподіватися спершу.

На цій відмінності неодноразово наголошував Верховний Суд, якому часто доводиться мати справу із випадками, коли сторона одночасно посиляється і на істотну зміну обставин, і на форс-мажор (Верховний Суд, 2022, 31 серпня, пп. 85, 86, 89).

З огляду на зазначену відмінність ефектів, Верховний Суд висловив також позицію, що істотна зміна обставин може бути наявною, тільки якщо відсутній форс-мажор (Верховний Суд, 2024, 25 квітня, п. 4.25).

Логіка такого підходу полягає в тому, що якщо форс-мажор означає цілковиту неможливість виконання, а істотна зміна обставин – лише утруднення виконання, то очевидно, що друге (утруднення) буває тільки тоді, коли виконання все ще можливе, тобто немає форс-мажору.

Інша відмінність полягає у *різних правових наслідках*, які закон пов'язує з цими двома поняттями. Так, правовим наслідком істотної зміни обставин є те, що заінтересована особа отримує право вимагати переговорів, а в разі неуспіху таких переговорів – право вимагати розірвання договору або його зміни в судовому порядку. Натомість наслідком форс-мажору є те, що боржник звільняється від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

3. Умови застосовності статті 652 ЦК України

Текст статті 652 ЦК України складений таким чином, що одна умова її застосування (а саме істотність зміни) зазначена в частині першій (абз. 2), а ще чотири інші ознаки – перелічені в другій частині, як пункти. Вищі судові інстанції у різні часи послідовно наголошували, що ці положення треба читати разом: для того, аби стаття підлягала застосуванню, мають бути наявними усі умови в сукупності – і та, що передбачена в частині першій, і ті, що передбачені в частині другій. Верховний Суд часто наголошує:

"закон пов'язує можливість розірвання договору одночасно з наявністю істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, та з наявністю чотирьох умов, визначених частиною другою статті 652 ЦК України, при істотній зміні обставин, з яких сторони виходили, укладаючи договір" (Верховний суд, 2019, 2 липня, п. 6.24; Верховний суд, 2019, 19 вересня, п. 4.24; Верховний Суд, 2024, 15 березня, п. 32).

Відсутність хоча б однієї з умов робить статтю незастосовною.

3.1. Зміна обставин має бути істотною: згідно зі статтею 652 ЦК України зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах.

При застосуванні цього критерію необхідно уникати суб'єктивного підходу. Точніше було б сказати: зміна обставин є істотною, якби розсудливі суб'єкти у такому ж становищі, як сторони, не уклали б

договір або уклали б його на інших умовах, якби могли перебачити зміну обставин, що настала. При оцінці того, що зробили б такі гіпотетичні розсудливі суб'єкти, не повинні братися до уваги особисті мотиви реальних сторін договору, що спонукали їх до укладення договору і згодом, можливо, відпали. Ідеться про мотиви, пов'язані з такими перевагами договору, які не можуть бути оцінені з погляду загального ринку, а є корисними лише тільки для окремої особи в контексті її індивідуальних уподобань чи життєвих планів.

Окрім того, як уже зазначалося, є різниця між істотною та неістотною (дрібною, незначною, несуттєвою) зміною обставин. Тільки перша може бути підставою для застосування ст. 652 ЦК України. Незначні, тривіальні відхилення від очікуваного сторонами розвитку подій не достатні для того, аби ставити питання про розірвання договірних відносин.

3.2. Зміна обставин має бути непередбачуваною: згідно з п. 1 ч. 2 ст. 652 ЦК України в момент укладення договору сторони мають виходити з того, що така зміна обставин не настане. Іншими словами, укладаючи договір, сторони не передбачали і не могли передбачати зміну обставин, яка згодом сталась. З формулювання цього пункту можна зробити висновок, що в момент укладення договору обставини були одні, а потім – після укладення договору – вони змінилися. Цікаво, однак, що в Принципах УНІДРУА не виключається і ситуація, коли вже в момент укладення договору обставини були несприятливими, тільки сторона цього не знала і не могла знати. Як зазначається у коментарі до Принципів УНІДРУА, обставини або настають після укладення договору, або стають відомі стороні після укладення договору (*UNIDROIT*, 2016, с. 220). Чи можна інтерпретувати в такому ж ключі й українське законодавство – залишається відкритим питанням.

3.3. Обставини, що змінилися, мають перебувати поза контролем сторін договору: згідно з п. 2 ч. 2 ст. 652 ЦК України зміна обставин має бути зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися. Таким чином, змінюватись мають зовнішні, об'єктивні обставини, що не залежать від волі сторін договору.

Як зазначає Верховний Суд, "істотна зміна обставин, якими сторони керувалися, укладаючи договір, має бути не наслідком поведінки сторін, а бути зовнішньою щодо юридичного зв'язку між ними" (Верховний Суд, 2022, 13 липня, п. 90; Верховний Суд, 2023, 7 листопада, п. 5.18).

Ця ознака споріднює істотну зміну обставин із форс-мажором. Орієнтовний перелік подій, які можуть бути кваліфіковані як істотна зміна обставин в цілому включає ті ж самі події, що становлять форс-мажор (з тією лише відмінністю, що в контексті конкретного договору ці події не унеможливають виконання, а роблять його більш затратним або менш прибутковим). Отже, істотна зміна обставин може полягати у природних катаклізмах і стихійних лихах (так звані "діяння

божі"), актах державної влади (діяння державні, як-от: установлення імпорتنних чи експортних обмежень, ембарго, санкції, законодавчі заборони тощо) та суспільних заворушеннях (діяння суспільні, як-от: страйки, громадські заворушення, повстання, збройні конфлікти, війни тощо) (ICC, 2020, March).

Цікаво, однак, що Торгово-промислова палата України має право засвідчувати форс-мажорні обставини, але не істотну зміну обставин (Закон України "Про торгово-промислові палати в Україні", 1997, 2 грудня, ст. 14, 14-1). У судовій практиці це викликає непорозуміння (Верховний Суд, 2024, 25 квітня). На наше переконання, Торгово-промислова палата України засвідчує настання певної зовнішньої події, а те, яке значення має ця подія в контексті конкретного договору (тобто, чи унеможлиблює вона виконання договору загалом і тому становить форс-мажор, чи робить виконання, хоча й можливим, але вкрай не вигідним і тому становить істотну зміну обставин) – це має визначити суд, беручи до уваги усі обставини справи.

3.4. Вимагати виконання договору на умовах, що були первісно погоджені, за нових обставин було б у край несправедливим по відношенню до однієї зі сторін. У тексті п. 3 ч. 2 ст. 652 ЦК України про це сказано так: виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Хоча, як уже зазначалося, договірне право не опікується тим, щоб виконання і контрвиконання завжди були рівноцінними, залишаючи сторонам свободу самим визначати взаємно прийнятні умови обміну, з усім тим, коли дисбаланс інтересів набуває загрозливих масштабів, договірне право стає на захист того, хто несподівано для себе опинився в не вигідному становищі.

У цьому контексті важливими є два нюанси: по-перше, у не вигідному становищі внаслідок змінених обставин повинна опинитися тільки одна сторона договору. Якщо обставини змінилися так, що це "вдарило" однаковою мірою по обох сторонах, то "рівновага" інтересів не порушена – хоча обом сторонам тепер гірше, але паритет зберігається. На цій підставі Верховний Суд часто відмовляє у визнанні істотною зміною обставин такі події, які однаковою мірою торкаються обох сторін договору, як, приміром, світова фінансова криза.

По-друге, порушення рівноваги має бути кричущим – дрібні незручності чи незначні додаткові витрати, яких не очікувано доводиться зазнати стороні, не повинні підривати юридичну силу укладених домовленостей.

У цьому контексті слід також зауважити, що між істотною зміною обставин і не вигідним становищем, у якому опинилася сторона, має бути причинний зв'язок. Тобто не вигідне становище має бути викликане не чим іншим, а саме тими зовнішніми обставинами, які не передбачувалося змінилися після укладання договору. Адже буває так, що

позивачеві дійсно вдається довести, що певні зовнішні обставини непередбачувано і кардинально змінилися з моменту укладення договору, і йому також вдається довести, що він зараз перебуває у становищі, яке робить для нього виконання договору невідповідним, проте може виявитися, що між першим і другим немає причинного зв'язку.

У справі № 912/3323/20 (Верховний Суд, 2021, 21 липня) ФОП як орендодавець та ТОВ як орендар у січні 2020 р. уклали договір найму (оренди) нежитлового приміщення строком на 35 місяців. Метою оренди було використання приміщення для розміщення аптечного закладу. У серпні 2020 р. ТОВ запропонувало розірвати договір у зв'язку із запровадженням на території України карантину. Проте орендодавець не погодився.

ТОВ звернулося до суду із посиланням, в тому числі на статтю 652 ЦК України. Товариство зазначало, що у зв'язку із запровадженням карантинних заходів воно зазнало значних економічних втрат, зменшило обсяги діяльності по всій Україні на 40%, не отримало ліцензії, діяльності аптечного пункту в орендованому приміщенні так і не розпочало.

Утім суди не знайшли підстав для розірвання договору. Вони, зокрема, звернули увагу на те, що введені у державі карантинні заходи негативно впливають на певні сектори економіки, однак позивач не навів доказів такого впливу саме на сектор аптечної торгівлі. Більше того, згідно з даними провідного спеціалізованого онлайн-видання України <https://www.apteka.ua/> для фахівців в області фармації та медицини на фармакологічному ринку України протягом 2020 р. демонструється постійна позитивна динаміка розвитку в грошовому вираженні порівняно з аналогічними періодами попереднього року. На цьому тлі Верховний Суд зауважив, що дійсною причиною неотримання ліцензії могло бути щось інше, а не карантинні обмеження: "ТОВ посилається на те, що на момент укладення договору він не знав та не міг знати про можливе введення карантину та неотримання ним ліцензії як наслідок такого введення. Разом з тим, як було зазначено вище, скаржник не надав доказів на підтвердження того, що він дійсно звертався до уповноваженого органу щодо отримання такої ліцензії.

Крім того, ризик неотримання скаржником ліцензії, яка необхідна для функціонування аптечного закладу, який мав бути розміщений в орендованому ним приміщенні, міг бути пов'язаним не лише з введенням карантину та обмеженого функціонування ліцензійного органу, однак і з отриманням відмови в її видачі на підставі того, що за результатами розгляду заяви ТОВ уповноважений орган дійшов висновку про невідповідність наданої інформації ліцензійним вимогам" (Верховний Суд, 2021, 21 липня, п. 70).

Таким чином, у наведеній справі дійсно мали місце незалежні від сторін об'єктивні обставини у вигляді карантинних обмежень у відповідь на пандемію коронавірусу. Позивач дійсно зазнавав певних труднощів (спад продажів, неотримання ліцензії, скорочення точок продажу тощо),

але між першим та другим не було причинного зв'язку, адже аптечний бізнес – один із тих секторів, де прибутки із пандемією тільки зросли.

Отже, хоча про це прямо і не вказано у ст. 652 ЦК України, та це само собою зрозуміло: слід довести не тільки зміну обставин та утруднення у виконанні договору, але й те, що перше і друге пов'язані між собою як причина та наслідок.

3.5. Сторона, яка опинилась у не вигідному становищі, не приймала на себе (прямо чи опосередковано) ризик настання такої зміни. Існують договори, які тією або іншою мірою пов'язані з ризиком (так звані алеаторні договори, спекулятивні договори тощо). У таких договорах сторона свідомо приймає на себе ризик невідомого, тобто зважається на рішення укласти договір, будучи свідомою того, що деякі дуже важливі для цієї транзакції обставини їй не відомі та(або) не можуть бути відомі в принципі станом на момент укладення договору. Коли так буває, то вважається, що сторона приймає на себе ризик, а отже, втрачає право надалі, коли цей ризик матеріалізується, посилатися на нього як на істотну зміну обставин.

Прийняти на себе ризик невідомого можна двома шляхами. По-перше, це можна зробити прямо, тобто шляхом безпосереднього застереження про це в договорі. Одне із договірних застережень, яке традиційно вважається таким, що спеціально має на меті розподіл ризиків між сторонами, – це валютне застереження: бо коли ціна в договорі купівлі-продажу із розтермінуванням платежу "прив'язується" до твердої валюти (замість просто бути вказаною в національній валюті), то це застереження, по суті, захищає продавця від втрат, пов'язаних зі знеціненням національної валюти і покладає цей ризик на покупця.

По-друге, із формулювання п. 4 ч. 2 ст. 652 ЦК України випливає, що прийняти на себе ризик можна непрямо, тобто так, що певна конфігурація розподілу ризиків, хоч і не сформульована безпосередньо й навіпростець у певному пункті договору, однак вона може бути "прочитана між рядків" (словами законодавця – може слідувати "із суті договору або звичаїв ділового обороту"). Отже, коли суд доходить висновку, що природа укладеного між сторонами договору вказує на певну конфігурацію розподілу ризиків між сторонами, то посилання однієї зі сторін на істотну зміну обставин не приймається, якщо ця зміна становить собою матеріалізований ризик, "імпліцитно" (непрямо) прийнятий стороною.

По-третє, Верховний Суд сформулював позицію, згідно з якою поріг толерованих ризиків для суб'єктів підприємницької діяльності є значно вищим, ніж для пересічних громадян. Тобто, коли сторона договору є підприємцем, то вважається, що вона в силу самого цього факту має усвідомлювати можливі ризики набагато краще від не-підприємця, і, відтак, має бути більш ризико-резистентною. Верховний Суд зазначає: "Якщо обидві сторони правочину є суб'єктами господарської діяльності (професійними комерсантами, підприємцями), стандарти усвідомлення ризиків при вчиненні відповідного правочину є іншими, ніж у випадку,

якби стороною правочину були дві фізичні особи, або суб'єкт господарювання та пересічний громадянин. Стандарт розумної та обачливої поведінки комерсанта набагато вищий, порівняно зі стандартом пересічної розумної людини" (Верховний Суд, 2021, 21 липня, п. 80).

4. Знакові справи

4.1. Світова фінансова криза 2008 р. і споживчі кредити у валюті

Знаковою свого часу була численна категорія справ, що пов'язана зі споживчими кредитами, наданими в іноземній валюті (коли це ще було можливим)¹ до світової фінансової кризи 2008 р. Унаслідок світової фінансової кризи курс долара США зріс із 5 до 8 гривень за долар, і оскільки заробітна плата здебільшого у позичальників, отримувана в національній валюті, пропорційно не збільшилась, виплачувати узяті споживчі кредити стало вкрай важко. Позичальники масово почали звертатися до судів, посиляючись на ст. 652 ЦК України: на їхнє переконання, зміна курсу гривні до курсу долара США була істотною зміною обставин, бо якби вони могли її передбачити, то не брали б кредити взагалі або принаймні не брали б їх в іноземній валюті. У зв'язку з цим позичальники просили розірвати кредитні договори або надати їм можливість виплачувати кредит за курсом, який існував станом на дату укладення договору.

Утім судова практика не пристала на позицію позичальників. Хоч попервах практика була різною, в кінцевому підсумку Пленум Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ пояснив, що стаття 652 ЦК України не підлягає застосуванню до цих справ, оскільки не виконуються одночасно декілька необхідних умов².

Позиція Пленуму полягала в тому, що, по-перше, світова фінансова криза не порушує баланс інтересів сторін, оскільки торкається обох сторін одночасно. Варто зауважити на тому, що таке спостереження, вочевидь, спирається на "ширшу картину", аніж позиції двох сторін в рамках окремого договору, адже в такому вузькому контексті позичальник, очевидно, "програє", а кредитодавець, очевидно, "виграє". Тобто якщо дивитися вузько тільки на те, як змінилися позиції двох сторін в контексті кредитного договору, то цілком можна було б сказати, що тільки позичальникові стало гірше. Утім світова фінансова криза торкнулася банків у тому смислі, що вони мають виплачувати проценти по валютних депозитах – і в контексті цих (депозитних) договорів банки опиняються у позиції "постраждалої" від кризи сторони.

¹ Після тих подій була введена заборона на видачу кредитів в іноземній валюті. Див. (Закон України "Про споживче кредитування", 2016, 15 листопада, ч. 5 ст. 3).

² Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012, №5 "Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин", пп. 15, 16. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12#Text>

По-друге, Пленум дійшов висновку, що не виконується вимога непередбачуваності. Логіка цього аргументу полягає в тому, що курси валют постійно змінюються, і це зрозуміло кожному розсудливому учаснику обороту, а отже, розраховувати, що курс залишиться таким самим назавжди – нерозумно.

Проте такий аргумент має і слабку сторону. По суті, він зводиться до такого: курс валют мінливий, а отже, *будь-яка (!) зміна курсу* – передбачувана.

Але ж можна міркувати й по-іншому: так, дійсно, кожний розсудливий учасник обороту розуміє, що курс валют змінюється, але ще більш уважний його учасник також помітить, що зміна має певний темп (приміром, близько 0.1% на місяць). То чи не означає це, що передбачуваним слід визнавати не будь-яке коливання курсу валют, а лише таке, яке відбувається в рамках сталого темпу (або тренду, якщо говорити мовою економіки)? Тобто якщо національна валюта на момент укладення договору поступово знецінювалась відповідно до валюти кредитування із приблизним темпом 0.1% на місяць, то знецінення національної валюти на 6% за підсумком п'яти років дії договору є передбачуваним. Натомість якщо за тих же умов у країні спалахнула війна і національна валюта обвалилась за два місяці на 60%, то це зміна непередбачувана.

Саме такий підхід визнається в міжнародному контрактному праві. Згідно із Принципами УНІДРУА різкий обвал курсу валюти може становити собою ускладнення (*hardship*) (UNIDROIT, 2016, с. 220). Суть цього підходу ґрунтується на тому, що передбачуваною є не будь-яка зміна курсу валюти, а лише така, яка відбувається в рамках передбачуваної динаміки (тобто в рамках відносно сталого темпу або тренду).

Звісно, такі міркування більшою мірою спрацьовують для міжнародних контрактів, натомість всередині одного національного ринку цей аргумент дещо втрачає на силі. З усім тим, є юрисдикції, де такий же підхід застосовується до внутрішнього ринку. Приміром, у Німеччині судова практика визнає "галоупуючу" інфляцію істотною зміною обставин (у німецькій термінології – *Störung der Geschäftsgrundlage*), відповідно до статті 313 Цивільного кодексу Німеччини (BGB) (Hondius & Grigoleit, 2011, с. 218–223).

Підхід українських судів пов'язаний ще з одним аргументом проти застосування положень статті 652 ЦК України до глобальних криз (який, однак, виразно не був проартикульований в українській судовій практиці). А саме; якщо такі глобальні явища, як світова фінансова криза, визнавати істотною зміною обставин, то це означатиме, що абсолютно всі договори в рамках країни, регіону, континенту чи планети (залежно від того, які масштаби відповідної кризи) мають бути розірвані чи переглянуті. Така ситуація становитиме загрозу для стабільності економічної системи відповідного рівня.

Насамкінець, третій аргумент, який періодично з'являвся в судових рішеннях, це те, що валютне застереження – це механізм розподілу ризиків, і той, хто погоджується на валютне застереження в договорі, тим самим приймає на себе ризик коливання валюти в ту або іншу сторону (Верховний Суд України, 2012, 20 лютого).

Цю позицію продовжує підтримувати і новий Верховний Суд. Так, Велика Палата у постанові від 13 липня 2022 р. у справі № 363/1834/17 вказала: "Велика Палата Верховного Суду зауважує, що, підписуючи кредитний договір, позивач не міг не усвідомлювати можливість коливання курсу національної валюти щодо валюти кредиту, а також те, що еквівалент суми кредиту у національній валюті на час погашення кредитної заборгованості може не збігатися із сумою на момент укладення кредитного договору, тим паче з урахуванням 240 місяців (10 років) строку кредитування, про який домовились сторони. Інакше кажучи, позивач не мав підстав стверджувати ні про те, що на момент укладення кредитного договору сторони вважали, що зміна курсу національної валюти щодо валюти кредиту не відбудеться, ні про те, що він міг розраховувати на незмінність цього курсу. Вже з огляду навіть на вказане, зміна умов договору за рішенням суду відповідно до статті 652 ЦК України неможлива. Висновок суду апеляційної інстанції про те, що зміна валютного курсу не є підставою ані для визнання оспорюваної умови договору недійсною, ані для її зміни, є правильним" (Верховний Суд, 2022, 13 липня, п. 91).

У цілому ідея, підтримувана українськими судами, суголосна із тим, що в порівняльно-правовій літературі називають *принципом монетарного номіналізму* (Hondius & Grigoleit, 2011, с. 249). Його суть у тому, що грошове зобов'язання завжди стосується тільки номінальної вартості коштів, а не їх реальної купівельної спроможності. Тобто коли купівельна спроможність грошей знижується або зростає, це не впливає на суму боргу (тіло боргу), яку боржник має сплатити, – вона залишається такою ж, як і було погоджено сторонами. Цей принцип прямо закріплений у статті 1895 Цивільного кодексу Франції. В інших країнах він хоч і не закріплений прямо, але визнається судовою практикою.

4.2. Заборона грального бізнесу в 2009 році

У 2009 р. в Україні було заборонено гральний бізнес відповідно до Закону України № 1334-VI "Про заборону грального бізнесу в Україні". Цей закон наразі вже втратив чинність, проте його ухвалення свого часу вкотре поставило на порядок денний проблему застосовності статті 652 ЦК України.

Підприємці, які займалися гральним бізнесом, укладали різні договори на забезпечення цього бізнесу: кредитні договори на розвиток, договори оренди для відкриття гральних залів та казино, договори купівлі-продажу спеціалізованого обладнання (столи, рулетки, автомати) тощо.

Однак із прийняттям Закону про заборону грального бізнесу цінність отриманого за такими договорами виконання зводилась нанівець або істотно зменшувалась: приміщення, орендоване для казино, більше не могло бути використане за призначенням, обладнання стало безпотрібним, кредитні кошти вже не можна було спрямувати на первісно визначені цілі.

Відтак, підприємці почали звертатися до судів, зауважуючи на тому, що заборона грального бізнесу – це істотна зміна обставин, якої вони передбачати не могли, так само як і уникнути, і ця зміна призводить до того, що блага, отримувані за укладеними раніше договорами, втратили ту економічну корисність, яку вони мали станом на момент укладення договору.

Однак і в цій категорії справ сторони, що покликалися на ст. 652 ЦК України, не мали успіху.

Так, наприклад, у справі №42/254-09 ТОВ "Світ Розваг", основним видом діяльності якого був гральний бізнес, та ВАТ "Морський транспортний банк" у 2008 р. уклали кредитний договір, за яким ТОВ було надано кредит у розмірі восьми мільйонів гривень строком на три роки. Утім, коли гральний бізнес у 2009 р. був заборонений, ТОВ звернулося до суду з вимогою розірвати укладений кредитний договір на підставі статті 652 ЦК України, посилаючись на те, що кредитні кошти було отримано на розвиток грального бізнесу, який тепер заборонено. Відповідно, ТОВ не тільки не може використати кошти на ті цілі, для яких вони були отримані, але й – до того ж – через заборону не може отримувати прибуток і, відповідно, не має з чого сплачувати проценти. Суд першої інстанції позов задовольнив.

Проте Вищий господарський суд із таким висновком не погодився (Вищий господарський суд України, 2010, 01 червня). По-перше, він зауважив на тому, що безпосередньо у тексті кредитного договору не було вказано, що кредит надається саме на розвиток грального бізнесу – натомість у договорі було вказано, що кредитна лінія відкривається "для поповнення обігових коштів". По-друге, Суд звернув увагу на те, що в Статуті ТОВ "Світ розваг" були передбачені також і інші види діяльності (інші КВЕДи), окрім грального бізнесу, зокрема діяльність кафе, оптова торгівля харчовими продуктами, напоями та тютюновими виробами, роздрібна торгівля, інші види оптової торгівлі, здавання в оренду власного нерухомого майна тощо. Таким чином, Суд мав на увазі, що гроші могли бути ефективно використані Товариством навіть і після заборони грального бізнесу.

Подібним чином, в іншій справі щодо розірвання договору оренди приміщення, яке використовувалось орендарем як зал ігрових автоматів і казино, Вищий господарський суд звернув увагу, що "зі статуту Товариства з обмеженою відповідальністю "Олімпік Казино Україна" вбачається, що предметом його статутної діяльності є діяльність з організації та проведення азартних ігор, бари, кафе, ресторани, купівля,

продаж, надання та прийняття в оренду об'єктів нерухомості", і дійшов висновку, що навіть після заборони азартних ігор у позивача були варіанти, як продовжувати отримувати прибуток від використання цього приміщення, і на цій підставі дійшов висновку про незастосовність статті 652 ЦК України (Верховний Суд, 2010, 28 квітня).

4.3. Націоналізація Приватбанку

Націоналізація найбільшого українського банку – це ще одна непересічна подія, яка претендувала на звання істотної зміни обставин. На тому, що націоналізація була істотною зміною обставин, наполягали насамперед особи, які виступали поручителями чи майновими поручителями за зобов'язаннями Приватбанку.

Наприклад, за обставинами справи № 910/15484/17 (Верховний Суд, 2019, 2 липня) у 2015 р. Національний Банк України надав Приватбанку стабілізаційний кредит для підтримки ліквідності в сумі 2 млрд 280 млн грн. Умовами кредитного договору було передбачено, що на забезпечення його виконання майновий поручитель повинен був передати в іпотеку нерухоме майно у вигляді єдиного (цілісного) майнового комплексу за ринковою вартістю не менше ніж 3 млрд грн. Таким майновим поручителем стало ПрАТ "Ерлан". НБУ (іпотекодержатель) та ПрАТ "Ерлан" (іпотекодавець) уклали Іпотечний договір, який поєднав у собі договір іпотеки нерухомого майна та договір застави рухомого майна: ПрАТ "Ерлан" надало в іпотеку та заставу належне йому на праві власності нерухоме і рухоме майно, що входить до складу єдиного (цілісного) майнового комплексу.

Як відомо, у 2016 р. Кабінет Міністрів України прийняв пропозицію НБУ і Приватбанк було виведено із ринку: усі його акції придбала держава в особі Міністерства фінансів України за одну гривню (Постанова Кабінету Міністрів України, 2016, 18 грудня).

У зв'язку з цим ПрАТ "Ерлан" звернулося до НБУ з пропозицією розірвати Іпотечний договір з огляду на істотну зміну обставин, що пов'язані з переходом Приватбанку в державну власність. НБУ не погодився. ПрАТ "Ерлан" звернулося до суду. На думку позивача, визнання Приватбанку неплатоспроможним, його виведення з ринку і перехід у державну власність становили собою обставини, яких не можна було передбачати, і якби іпотекодавець знав наперед, що так станеться, то не укладав би договір іпотеки.

Верховний Суд не погодився і зауважив, по-перше, що сама природа забезпечувального зобов'язання полягає в тому, щоб надати кредиторів джерело для задоволення його вимог на випадок невиконання договору боржником, а отже, можливість невиконання договору не тільки була передбачуваною, але й була причиною, яка взагалі робила необхідним забезпечувальний договір. Тому посилатися на те, що неплатоспроможність Приватбанку була непередбачуваною, не можна.

По-друге, Суд звернув увагу, що кредит був "стабілізаційним", і вже сам цей факт міг слугувати "червоним прапорцем", сигналізуючи, що в боржника не все так добре, як хотілося б. По-третє, Суд виходив із того, що зміна власника корпоративних прав не заборонена законом, вона час від часу трапляється, а отже, ніхто не вправі розраховувати, що власник корпоративних прав залишатиметься незмінним протягом усього строку дії кредитного договору (Верховний Суд, 2019, 2 липня, п. 6.31–6.40).

Разом із тим, на наше переконання, у цій справі все ж є нюанси, які вказують на те, що подія, яка відбулася, не входить до звичайних ризиків, які нормально приймає на себе майновий поручитель. У цьому сенсі слід розмежовувати, з одного боку, неплатоспроможність Приватбанку – вона дійсно передбачувана (навіть безвідносно до "стабілізаційної" природи кредиту), і вона дійсно охоплюється колом ризиків, які приймає на себе майновий поручитель; але зовсім інша річ – це націоналізація. Хоч, як справедливо зауважив Верховний Суд, зміна власника корпоративних прав – це річ буденна й дозволена, але націоналізація найбільшого в країні комерційного банку – річ зовсім не рядова.

І справа не тільки в тому, що такі речі трапляються рідко. Справа насамперед у тому, як націоналізація відобразилася на балансі інтересів у трикутнику кредитор – боржник – майновий поручитель. Адже після того, як відбулась націоналізація, і кредитора, і боржника контролює держава (кредитор – Національний банк, боржник – банк, який належить державі). Відтак, майновий поручитель опиняється в ситуації "два на одного". Так, стаття 73 ЗУ "Про Національний банк України" дає НБУ право у безспірному порядку списувати заборгованість із рахунку комерційного банку, який отримав кредит у порядку рефінансування. І якщо за інших обставин майновий поручитель міг сподіватися, що НБУ скористається таким зручним для себе способом задоволення вимог, то тепер, коли боржник – це банк, що належить державі, такі сподівання стають менш підставними. І дійсно, в наведеній справі НБУ вирішив не задіювати механізм, передбачений ст. 73 ЗУ "Про Національний банк України", а натомість – звернути стягнення на предмет іпотеки.

Щодо цього аргументу можна сказати, що ст. 73 ЗУ "Про Національний банк України" дає Національному Банку право, яким він не зобов'язаний користуватися (на те воно й право, а не обов'язок).³ Але якщо це право, то можна ставити питання про наявність зловживання правом. Але в будь-якому разі слід визнати, що те, що сталося із Приватбанком, не входить до кола ординарних ризиків, які приймає на себе майновий поручитель в силу імпліцитної конфігурації розподілу ризиків за забезпечувальним договором.

³ Такий аргумент Суд використав у справі 910/17686/17 (Верховний Суд, 2018, 16 жовтня).

4.4. Карантинні обмеження у зв'язку з коронавірусом COVID-19

Здавалося б, карантинні обмеження, введені у зв'язку з пандемією коронавірусу COVID-19, теж цілком могли б становити собою істотну зміну обставин. Приміром, якщо підприємець за договором оренди винаймає приміщення для того, щоб обладнати в ньому заклад громадського харчування або тренажерний зал, то введена Кабінетом Міністрів заборона на відвідування таких закладів цілком могла б бути розцінена як істотна зміна обставин, адже заборона призводить до того, що цінність виконання, яке одержує орендар, істотно зменшується, якщо зовсім не зникає.

Однак, у контексті договорів оренди є спеціальні норми, передбачені ч. 4, 6 ст. 762 ЦК України. Згідно з ними наймач має право вимагати зменшення плати, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася (ч. 4); а якщо майно зовсім не могло бути використане, то він звільняється від плати цілком (ч. 6). Утім законодавець вирішив, що навіть цих норм недостатньо і спеціально для пандемії коронавірусу COVID-19 доповнив Прикінцеві та перехідні положення ЦК України п. 14. Відповідно до цього пункту з моменту встановлення карантину і до його відміни (скасування) в установленому законом порядку, плата за користування нерухомим майном (його частиною) підлягає зменшенню за вимогою наймача, який здійснює підприємницьку діяльність з використанням цього майна, впродовж усього часу, коли майно не могло використовуватися в підприємницькій діяльності наймача в повному обсязі через запроваджені обмеження та (або) заборони. При цьому встановлено, що розмір плати за користування майном не може перевищувати сукупний (пропорційно до орендованої площі) обсяг витрат, які наймодавець здійснив або повинен буде здійснити за відповідний період для внесення плати за землю, сплати податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, і сплати вартості комунальних послуг.

Таким чином, у випадку із договором оренди видається, що ч. 4; 6 ст. 762 ЦК України, а також п. 14 Прикінцевих та перехідних положень у багатьох випадках забезпечать орендареві простіший і надійніший шлях домогтися зменшення розміру орендної плати. Утім, зазначені спеціальні положення, не виключають цілковито застосування статті 652 ЦК України до відповідних ситуацій, адже ця стаття дає змогу домагатися різних змін до укладеного договору (а не тільки зменшення ціни), а також дає можливість розірвати договір у судовому порядку – чого не дозволяють зробити ст. 762 і п. 14 Прикінцевих та перехідних положень. Тож, якщо орендар, котрий потерпає від істотної зміни обставин, з тих або інших причин замість отримати знижку на орендну плату воліє змінити договір в якійсь іншій частині або розірвати його, то він має право покликатися на статтю 652 ЦК України.

Проте, як показує практика, довести наявність усіх умов застосування статті 652 ЦК України і в цих випадках теж мало кому вдається.

Так, наприклад, у справі № 910/5489/21 між Міноборони (замовник) та Товариством (виконавець) у 2019 р. було укладено Контракт на постачання (закупівлю) продукції спеціального призначення за державним оборонним замовленням. Згодом після укладення договору Товариство повідомило Міноборони про суттєве ускладнення у виконанні зобов'язань за Контрактом, зумовлене запровадженням карантинних обмежень постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.2020. Товариство запропонувало внести зміни до Контракту в частині перенесення строків виконання робіт. Міноборони не погодилося.

Під час розгляду справи в суді Товариство надало висновок експерта за результатами проведення судової інженерно-технічної експертизи з охорони праці та безпеки життєдіяльності. У висновку йшлося про те, що у зв'язку із запровадженням карантинних обмежень роботи з виготовлення продукції за Контрактом мали бути призупинені.

Однак Верховний Суд не визнав наведені Товариством докази достатніми для підтвердження усіх умов, передбачених ст. 652 ЦК України. Серед іншого, Суд звернув увагу на те, що Товариство не входило до переліку суб'єктів господарювання, відносно яких Кабінетом Міністрів у спірний період було встановлено заборону на здійснення діяльності (Верховний Суд, 2014, 25 квітня).

4.5. Війна як істотна зміна обставин

Війна, яка розпочалася у 2014 р. й у лютому 2022 р. перейшла в нову фазу – фазу повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну – спричинила колосальну економічну шкоду, порушивши ланцюги постачання, зруйнувавши цілісні майнові комплекси, потягнувши за собою глибокі інфляційні процеси і викликавши у відповідь низку законодавчих обмежень, які вплинули на можливість виконання укладених раніше договорів.

Здавалося б, лихо такого масштабу легко задовольнятиме усім вимогам, необхідним для застосування ст. 652 ЦК України. Утім, навіть після повномасштабного вторгнення кількість справ, у яких одна зі сторін успішно покликається на статтю 652 ЦК України, залишається мізерною.

Насамперед це пов'язано з тим, що загальна економічна ситуація, яка склалася в Україні внаслідок війни (включаючи інфляцію, зниження курсу гривні по відношенню до іноземних валют, загальне порушення ланцюгів постачання) розцінюється судами як елемент звичайного підприємницького ризику.

Наприклад, у справі № 910/8232/22 сторони у 2021 р. уклали договір про відкриття невідновлювальної кредитної лінії на суму 2.2 млн дол. США. Після подій лютого 2022 р. позичальник звернувся до банку із проханням внести зміни до укладеного договору. Істотна зміна обставин, на думку позичальника, полягала у введенні воєнного стану, зміні звичайного

порядку ведення господарської діяльності, істотній зміні в організації виробничого процесу позичальника, що не охоплюється поняттям звичайних комерційних ризиків, які притаманні підприємницькій діяльності. На цій підставі позичальник просив внести зміни до кредитного договору в частині подовження строків повернення кредиту, зменшення процентів за користування кредитом, незастосування в період дії воєнного стану положень про відповідальність за неповернення коштів та ін. Оскільки банк не погодився на такі зміни, позичальник звернувся до суду і з посиланням на статтю 652 просив відкоригувати умови договору в судовому порядку.

Утім, Верховний Суд не знайшов підстав для застосування статті 652 ЦК України і зазначив таке: "у разі здійснення підприємницької діяльності особа має усвідомлювати, що така господарська діяльність здійснюється нею на власний ризик, особа має здійснювати власний комерційний розрахунок щодо наслідків здійснення відповідних дій, самостійно розраховувати ризики настання несприятливих наслідків в результаті тих чи інших її дій та самостійно приймати рішення про вчинення (чи утриматись від) таких дій.

З огляду на викладене, Верховний Суд, враховуючи суть підприємництва та принципи підприємницької діяльності, що будується, зокрема на засадах власного комерційного ризику, вважає, що посилання скаржника на суттєві зміни ведення господарської діяльності, інфляційні процеси та інші наслідки введення на території України воєнного стану не свідчать про одночасну наявність умов, за яких згідно зі статтею 652 ЦК України, укладений між сторонами договір може бути змінений за рішенням суду у запропонованій позивачем редакції додаткової угоди" (Верховний Суд, 2023, 14 червня, п. 35, 39).

Отже, для того аби успішно посилатися на статтю 652 ЦК України, сторона має продемонструвати, як війна відобразилася конкретно на її ситуації. Тобто вимагається, щоб зв'язок між війною і ускладненням виконання (чи знеціненням отримуваного контр-виконання) був індивідуалізованим. Загальне покликання на те, що економіка країни під час війни перебуває на спаді, не визнається достатнім. Потрібно показати індивідуалізований причинний зв'язок між конкретними подіями війни і труднощами, які ці події створили конкретно для цієї особи в контексті конкретно цього договору. "Фонові", загальні економічні ефекти війни, які торкаються усіх без винятку учасників цивільного обороту, зазвичай не є достатніми.

Одним із небагатьох успішних кейсів застосування ст. 652 ЦК України є справа №925/155/23. У цій справі ФОП і Товариство у грудні 2021 р. уклали договір, за яким ФОП зобов'язався надати послуги з розповсюдження інформації про продукцію Товариства під час XV Міжнародного молочного конгресу для представників сільськогосподарських підприємств України, що займаються молочним скотарством.

Конгрес мав проходити 28 лютого – 1 березня 2022 р. в "КиївЕкспоПлаза", однак із відомих причин захід було скасовано. Товариство, яке на виконання договору перерахувало ФОП авансовий платіж, двічі надсидало ФОП листа із пропозицією розірвати договір і повернути отримані кошти. Та остання ніяк не реагувала. Товариство звернулося до суду і, покликаючись на статтю 652 ЦК України, вимагало розірвання договору.

Суди усіх трьох інстанцій дійшли висновку про необхідність задоволення позову (Верховний суд, 2024, 17 січня).

Ситуацію, яка склалася у наведеній справі, до певної міри можна було б характеризувати і як припинення зобов'язання через неможливість виконання (ст. 607 ЦК України), оскільки змістом договору передбачалася промоція товарів Товариства під час конкретного публічного заходу (Конгресу сільськогосподарських виробників), проведення якого стало неможливим через війну. Кваліфікація фактів, що склалися, через призму істотної зміни обставин, ймовірно, ґрунтується на тому, що послуги все ще можна було б надати, перенісши Конгрес на іншу дату. Утім, ситуація, яка склалася на початку повномасштабного вторгнення, вочевидь, заважала точному плануванню публічних заходів, і змушувати Товариство чекати невідомо скільки, доки ситуація не стабілізується, порушувало б справедливий баланс інтересів між сторонами. Тому використання судами конструкції статті 652 ЦК України в цій справі видається в цілому придатним (хоч, можливо, не єдиним) шляхом аргументації слушного висновку.

Висновки

Істотна зміна обставин за самим визначенням пов'язана з екстраординарними подіями, що ріднить її з форс-мажором. Тому природно, що події, які відповідали б ознакам істотної зміни обставин, апріорі не може бути багато. Утім, такі надзвичайні події, як пандемія чи війна або радикальні законодавчі обмеження, цілком можуть претендувати на звання істотної зміни обставин. Однак важливо те, що сам факт пандемії, війни чи законодавчої заборони ще не означає, що суд має пристати на позицію сторони, яка до цього факту апелює. Необхідно продемонструвати, як ця подія відобразилася на конкретному правовідношенні між сторонами конкретного договору. Зв'язок між подією і наслідками має бути не загальним, а індивідуалізованим, конкретним. Сторона, що покликається на істотну зміну обставин, має довести: (а) що зміна була істотною; (б) що зміна була непередбачуваною; (в) що ця зміна потягла за собою порушення балансу інтересів сторін; (г) що зміна та її наслідки перебували поза контролем сторін та (д) що ризик такої зміни не був прямо чи імпліцитно прийнятий стороною. При цьому в контексті останньої умови слід мати на увазі, що сторона може приймати на себе ризик певної події не тільки прямо зазначаючи про це в договорі, але й тоді, коли певна конфігурація розподілу ризиків "вшита" у структуру

договору. Окрім того, суди виходять із тези про більшу ризико-резистентність і вищий поріг толерантності до ризику з боку суб'єктів підприємницької діяльності. Проте навіть у такому випадку, ризики, що приймаються підприємцями, все ж повинні мати свої межі й не включати надзвичайних, екстраординарних подій, які не "малися на увазі" при укладенні договору ані прямо, ані опосередковано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
UNIDROIT. (2016). <i>Principles of International Commercial Contracts</i> . https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf	UNIDROIT. (2016). <i>Principles of International Commercial Contracts</i> . https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf
Anatoniolli, Luisa, & Fiorentini, Francesca. (2010). <i>A Factual Assessment of the Draft Common Frame of Reference</i> . Walter de Gruyter.	Anatoniolli, Luisa, & Fiorentini, Francesca. (2010). <i>A Factual Assessment of the Draft Common Frame of Reference</i> . Walter de Gruyter.
Hondius, Ewoud, & Grigoleit, Christoph. (2011). <i>Unexpected Circumstances in European Contract Law</i> . https://doi.org/10.1017/CBO9780511763335	Hondius, Ewoud, & Grigoleit, Christoph. (2011). <i>Unexpected Circumstances in European Contract Law</i> . https://doi.org/10.1017/CBO9780511763335
Вищий господарський суд України. (2010, 01 червня). Постанова Вищого господарського суду України у справі № 42/254-09. https://reyestr.court.gov.ua/Review/10000135	The High Commercial Court of Ukraine. (2010, June 1). Resolution of the High Commercial Court of Ukraine in case No. 42/254-09. https://reyestr.court.gov.ua/Review/10000135
Верховний суд України. (2010, 28 квітня). Постанова Верховного Суду України у справі № 51/506. https://reyestr.court.gov.ua/Review/9473767	Supreme Court of Ukraine. (2010, April 28). Resolution of the Supreme Court of Ukraine in the case № 51/506. https://reyestr.court.gov.ua/Review/9473767
Верховний суд України. (2012, 20 лютого). Постанова Верховного Суду України. https://reyestr.court.gov.ua/Review/22207353	Supreme Court of Ukraine. (2012, February 20). Resolution of the Supreme Court of Ukraine. https://reyestr.court.gov.ua/Review/22207353
Верховний суд. (2018, 16 жовтня). Постанова Верховного Суду України у справі № 910/17686/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/77263637	Supreme Court. (2018, October 16). Resolution of the Supreme Court of Ukraine in the case № 910/17686/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/77263637
Верховний Суд. (2018, 17 квітня). Постанова у справі № 905/1409/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/73700070	Supreme Court. (2018, April 17). Resolution in the case № 905/1409/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/73700070
Верховний суд. (2019, 19 вересня). Постанова у справі № 910/10899/18. https://reyestr.court.gov.ua/Review/84484684	Supreme Court. (2019, September 19). Resolution in the case № 910/10899/18. https://reyestr.court.gov.ua/Review/84484684
Верховний суд. (2019, 2 липня). Постанова у справі № 910/15484/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/83000592	Supreme Court. (2019, July 2). Resolution in the case № 910/15484/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/83000592
Верховний Суд. (2019, 20 листопада). Постанова у справі № 500/373/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/85966484	Supreme Court. (2019, November 20). Resolution in the case № 500/373/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/85966484

Верховний суд. (2020, 25 лютого). Постанова у справі № 922/2279/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027352	Supreme Court. (2020, February 25). Resolution in the case № 922/2279/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/88027352
Верховний суд. (2021, 21 липня). Постанова у справі № 912/3323/20. https://reyestr.court.gov.ua/Review/99277353	Supreme Court. (2021, July 21). Resolution in the case № 912/3323/20. https://reyestr.court.gov.ua/Review/99277353
Верховний Суд. (2021, 24 лютого). Постанова у справі № 910/8425/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/95343928	Supreme Court. (2021, February 24). Resolution in the case № 910/8425/19. https://reyestr.court.gov.ua/Review/95343928
Верховний суд. (2021, 31 серпня). Постанова у справі № 910/15264/21. https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967	Supreme Court. (2021, August 31). Resolution in the case № 910/15264/21. https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967
Верховний суд. (2022, 13 липня). Постанова у справі № 363/1834/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852863	Supreme Court. (2022, July 13). Resolution in the case № 363/1834/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852863
Верховний суд. (2023, 14 червня). Постанова Верховного Суду України у справі № 910/8232/22. https://reyestr.court.gov.ua/Review/111739215	Supreme Court. (2023, June 14). Resolution of the Supreme Court of Ukraine in the case № 910/8232/22. https://reyestr.court.gov.ua/Review/111739215
Верховний суд. (2023, 7 листопада). Постанова у справі № 920/660/22. https://reyestr.court.gov.ua/Review/114860459	Supreme Court. (2023, November 7). Resolution in the case № 920/660/22. https://reyestr.court.gov.ua/Review/114860459
Верховний суд. (2024, 15 березня). Постанова у справі № 500/89/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823566	Supreme Court. (2024, March 15). Resolution in the case № 500/89/17. https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823566
Верховний Суд. (2024, 17 січня). Постанова у справі № 925/155/23. https://reyestr.court.gov.ua/Review/116606332	Supreme Court. (2024, January 17). Resolution in the case № 925/155/23. https://reyestr.court.gov.ua/Review/116606332
Верховний суд. (2024, 25 квітня). Постанова у справі № 910/5489/21. https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626667	Supreme Court. (2024, April 25). Resolution in the case № 910/5489/21. https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626667
Закон України "Про споживче кредитування" № 1734-VII (2016, 15 листопада). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19#Text	Law of Ukraine "On Consumer Lending" № 1734-VII (2016, November 15). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19#Text
Закон України "Про торгово-промислові палати в Україні" № 671/97-ВР (1997, 2 грудня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text	Law of Ukraine "On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine" № 671/97-VR (1997, December 2). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text
ICC. (2020, March). <i>Icc Force Majeure and Hardship Clauses</i> . https://iccwbo.org/wp-content/uploads/sites/3/2020/03/icc-forcemajeure-hardship-clauses-march2020.pdf	ICC. (2020, March). <i>Icc Force Majeure and Hardship Clauses</i> . https://iccwbo.org/wp-content/uploads/sites/3/2020/03/icc-forcemajeure-hardship-clauses-march2020.pdf

Постанова Кабінету Міністрів України "Деякі питання забезпечення стабільності фінансової системи" № 961 (2016, 18 грудня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961-2016-%D0%BF#Text	Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of ensuring the stability of the financial system" № 961 (2016, December 18). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961-2016-%D0%BF#Text
ЦК УКРАЇНИ. (2003). Док. 16.01.2003 № 435-IV. Чинна редакція 27.04.2024. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text	CC of UKRAINE. (2003). Doc. 16.01.2003 № 435-IV. Current edition of 27.04.2024. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Карнаух Б. Світова фінансова криза, пандемія коронавірусу, війна та що іще (не) вважається істотною зміною обставин (стаття 652 ЦК України). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 46–68. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)05](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)05)

Надійшла до редакції 20.05.2024.

Прийнято до друку 29.05.2024.

Публікація онлайн 11.06.2024.

DOI: 10.31617/3.2024(134)06
УДК 347.91/.95

ЦУВІНА Тетяна,
Д. ю. н., доцент,
в. о. завідувача кафедри цивільного
судочинства, арбітражу та міжнародного
приватного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
вул. Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
ORCID 0000-0002-5351-1475
t.a.tsuvina@nlu.edu.ua

TSUVINA Tetiana,
Doctor of Sciences (Law), Associate Professor,
Acting Head of the Department of Civil
Procedure, Arbitration and International
Private Law
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine
ORCID 0000-0002-5351-1475
t.a.tsuvina@nlu.edu.ua

ПЕРЕГЛЯД ТА ОСКАРЖЕННЯ ЗАОЧНОГО РІШЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ

Дослідження присвячене проблемним питанням, які виникають у практиці судів цивільної юрисдикції при перегляді та оскарженні заочного рішення в цивільному судочинстві. Метою статті є дослідження проблемних питань, які виникають у судовій практиці, при перегляді й оскарженні заочного рішення, зокрема повноважень суду першої та апеляційної інстанції при розгляді заяви про перегляд заочного рішення, поданої із порушенням строків її подання без поважних причин, а також процесуальних особливостей вступу прокурора у справу в інтересах держави в особі відповідача шляхом оскарження заочного рішення. Методологічно дослідження базується на двох науково-консультативних висновках автора статті, що підготовлені у відповідь на звернення Верховного Суду, зокрема звернення судді Великої Палати Верховного Суду Ступак О. В. у справі № 756/11081/20, провадження № 14-25цс24, щодо повноважень суду першої інстанції у випадку подачі заяви про перегляд заочного рішення із пропуском строків за відсутності поважних причин та звернення голови Касаційного цивільного суду Гулька Б. І. у справі № 183/8338/21, провадження № 61-198сво24, щодо тлумачення та застосування статей 284, 287 ЦПК України в частині повноважень прокурора. У статті з практичного та теоретичного погляду розглянуто спірні моменти правозастосування і запропоновано авторське бачення шляхів їх подолання. Стаття складається із двох частин, перша з яких присвячена проблемі співвідношення повноважень суду першої та апеляційної інстанції при розгляді заяви про перегляд заочного рішення із пропуском строку на подачу такої заяви без поважних причин та подальшому оскарженні заочного рішення у цьому випадку; друга частина стосується питання необхідності попередньої подачі

REVIEW AND APPEAL OF A DECISION IN ABSENTIA IN CIVIL PROCEEDINGS: THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT

The study focuses on the problematic issues that arise in the practice of civil courts when reviewing and appealing against a default judgment in civil proceedings. The aim of the article is to study the problematic issues that arise in judicial practice, when reviewing and appealing a judgment by default, in particular, the powers of the court of first instance and the court of appeal when considering an application for review of a default judgment that has been submitted in violation of the deadlines for its submission without valid reasons, as well as the procedural features of entry of the public prosecutor in a case in the interest of the State represented by the defendant by appealing the judgment by default. Methodologically, the study is based on two scientific and advisory conclusions of the author of the article, which were prepared in response to the appeal of the Supreme Court, in particular, the appeal of the Judge of the Grand Chamber of the Supreme Court O. V. Stupak in case No. 756/11081/20, proceedings No. 14-25ts24 regarding the powers of the court of first instance in the case of an application for review of a default judgment with a missed deadline in the absence of valid reasons, and the appeal of the Chairman of the Civil Court of Cassation B. I. Gulko in case No. 183/8338/21, proceedings No. 61-198svo24 on the interpretation and application of Articles 284, 287 of the Civil Procedural Code of Ukraine in terms of powers of the prosecutor. The article examines the controversial issues of law enforcement from the practical and theoretical points of view and offers the author's vision of ways to overcome them. The article consists of two parts, the first of which is devoted to the problem of the correlation of the powers of the court of first instance and the court of appeal when considering an application for review of a default judgment with missing the deadline for submitting such an application without valid reasons and the

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

прокурором заяви про перегляд заочного рішення у випадку, якщо прокурор вступає у справу в інтересах держави в особі відповідача.

Ключові слова: заочний розгляд справи, заочне рішення, перегляд заочного рішення, оскарження заочного рішення, прокурор, підстави участі прокурора у цивільному судочинстві, форми участі прокурора у цивільному судочинстві.

subsequent appeal of the default judgment in this case; the second part concerns the issue of the necessity for the prosecutor to prior submit an application for review of epy default judgment in case where the prosecutor intervenes in the case in the interests of the state represented by the defendant.

Keywords: hearing of a case in absentia, default judgment, review of a default judgment, appeal against a default judgment, prosecutor, grounds for participation of a prosecutor in civil proceedings, forms of participation of a prosecutor in civil proceedings.

Вступ

Заочний розгляд є спеціальною формою розгляду цивільної справи в порядку загального або спрощеного позовного провадження, застосування якої можливе за одночасної наявності таких умов: а) відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання; б) відповідач не з'явився в судові засідання без поважних причин або без повідомлення причин; в) відповідач не подав відзив; г) позивач не заперечує проти такого вирішення справи (ст. 280 ЦПК). Особливості заочного розгляду справи проявляються, в тому числі, в специфічному порядку перегляду та оскарження заочного рішення. Зокрема, зважаючи на відсутність відповідача при заочному розгляді справи, для останнього встановлюється спрощена процедура перегляду заочного рішення судом, що його ухвалив. Для цього відповідач протягом 30 днів з дня проголошення заочного рішення має право подати письмову заяву про перегляд заочного рішення. Водночас на практиці при реалізації права на перегляд та оскарження заочного рішення трапляються складні випадки правозастосування, на які, зокрема, звернув увагу Верховний Суд.

Метою цієї статті є дослідження проблемних питань, які виникають у судовій практиці, при перегляді та оскарженні заочного рішення, зокрема: а) повноважень суду першої та апеляційної інстанції при розгляді заяви про перегляд заочного рішення, поданої із порушенням строків її подання без поважних причин, а також б) процесуальних особливостей вступу прокурора у справу в інтересах держави в особі відповідача шляхом оскарження заочного рішення.

Методологічно дослідження базується на двох науково-консультативних висновках автора статті, що підготовлені у відповідь на звернення Верховного Суду – звернення судді Великої Палати Верховного Суду Ступак О. В. у справі № 756/11081/20, провадження № 14-25цс24, щодо повноважень суду першої інстанції у випадку подачі заяви про перегляд заочного рішення із пропуском строків за відсутності поважних причин та звернення голови Касаційного цивільного суду Гулька Б. І. У справі № 183/8338/21, провадження № 61-198сво24, щодо тлумачення та застосування статей 284, 287 ЦПК України в частині повноважень прокурора. У статті з практичного та теоретичного погляду розглянуто спірні моменти правозастосування та запропоновано авторське бачення шляхів їх подолання. Стаття складається із двох частин, перша з яких присвячена проблемі співвідношення повноважень суду першої та

апеляційної інстанції при розгляді заяви про перегляд заочного рішення із пропуском строку на подачу такої заяви без поважних причин та подальшому оскарженні заочного рішення у цьому випадку; друга частина стосується питання необхідності попередньої подачі прокурором заяви про перегляд заочного рішення у випадку, якщо прокурор вступає у справу в інтересах держави в особі відповідача.

1. Повноваження суду першої та апеляційної інстанції у разі подачі заяви про перегляд заочного рішення із пропуском строку: питання ефективності цивільного судочинства

Необхідність відступу від правової позиції. У постанові від 09 листопада 2021 р. у справі № 214/5505/16 (провадження № 14-74цс21) Велика Палата Верховного Суду сформулила позицію стосовно повноважень суду першої інстанції за результатами розгляду заяви про перегляд заочного рішення, поданої із порушенням строків без поважних причин, яка зводиться до такого:

"у результаті розгляду заяви про перегляд заочного рішення суд може своєю ухвалою: 1) залишити заяву без задоволення; 2) скасувати заочне рішення і призначити справу до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження (ч. 3 ст. 287 ЦПК України) [...] Процесуальний закон не передбачає, що суд, розглянувши належно оформлену заяву про перегляд заочного рішення (зокрема на предмет того, чи є підстави у зв'язку з пропуском строку на її подання розглядати цю заяву по суті), може вчинити інші дії, ніж передбачені у ч. 3 ст. 287 ЦПК України. Тому у випадку, якщо суд вважатиме неможливим поновити строк на подання заяви про перегляд заочного рішення, він має залишити її з цієї підстави без задоволення. [...] якщо суд першої інстанції відмовив у задоволенні заяви про поновлення строку на подання заяви про перегляд заочного рішення та з цієї причини залишив без задоволення останню, особа може оскаржити в апеляційному порядку заочне рішення, обґрунтувавши, зокрема, поважність причин для пропуску такого строку" (Постанова ВП ВС, 2021, 9 листопада).

Наразі Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду ініційовано питання про необхідність відступу від цієї правової позиції та справа передана на розгляд Великої Палати (Ухвала КЦС ВП, 2024, 28 лютого), що, на наш погляд, варто підтримати з огляду на таке. Як видно, зазначена вище позиція Великої Палати Верховного Суду ґрунтується на обмежувальному тлумаченні ч. 3 ст. 284 ЦПК України, який вважає вказані у ній повноваження суду за результатами розгляду заяви про перегляд заочного рішення такими, що сформульовані вичерпно. Водночас, на нашу думку, для цього відсутні достатні підстави і в цьому разі можуть також застосовуватися загальні правила цивільного судочинства.

Цивільне процесуальне законодавство містить загальні та спеціальні норми стосовно наслідків порушення процесуальних строків. Так, відповідно до ч. 1–2 ст. 126 ЦПК України право на вчинення процесуальної

дії втрачається із закінченням строку, встановленого законом або судом. Документи, подані після закінчення процесуальних строків, *залишаються без розгляду*, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Натомість спеціальні норми стосовно наслідків пропуску процесуальних строків встановлені, наприклад, для апеляційного та касаційного провадження. Так, відповідно до ч. 3–4 ст. 357 ЦПК України апеляційна скарга залишається без руху у випадку, якщо вона подана після закінчення строків, установлених ст. 354 ЦПК України, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або якщо підстави, вказані нею у заяві, визнані неповажними. При цьому протягом десяти днів з дня вручення ухвали особа має право звернутися до суду апеляційної інстанції із заявою про поновлення строку або вказати інші підстави для поновлення строку. Якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або вказані нею підстави для поновлення строку на апеляційне оскарження будуть визнані неповажними, суд відмовляє у відкритті апеляційного провадження у порядку, встановленому ст. 358 ЦПК України. Аналогічні норми містяться і в ч. 3 ст. 393 ЦПК України стосовно касаційної скарги: касаційна скарга залишається без руху у випадку, якщо вона подана після закінчення строків, установлених ст. 390 ЦПК України, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або якщо підстави, наведені нею у заяві, визнані неповажними. При цьому протягом десяти днів з дня вручення ухвали про залишення касаційної скарги без руху особа має право звернутися до суду касаційної інстанції із заявою про поновлення строку або навести інші підстави для поновлення строку. Якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або наведені підстави для поновлення строку касаційного оскарження визнані неповажними, суд відмовляє у відкритті касаційного провадження на підставі п. 4 ч. 2 ст. 394 ЦПК України. Системне тлумачення норм ЦПК України означає, що якщо в законі прямо не передбачені спеціальні наслідки подачі процесуальних документів із пропуском строку на їх подання (як це має місце в апеляційному та касаційному провадженні), то суд має застосовувати загальні правила цивільного судочинства, залишаючи такі процесуальні документи без розгляду.

З огляду на зазначене, на наш погляд, у випадку пропуску відповідачем строку на подачу заяви про перегляд заочного рішення слід все ж таки керуватися загальними положеннями ЦПК України і залишати відповідну заяву без розгляду на підставі ст. 126 ЦПК України, що є цілком прийнятним, зважаючи на те, що відповідно до ч. 2 ст. 281 ЦПК України розгляд справи й ухвалення рішення проводиться з правилами загального чи спрощеного позовного провадження з особливостями, встановленими цією главою. Не викликає зауважень, зокрема, можливість застосування повноважень щодо закриття провадження у справі або залишення позовної заяви без розгляду під час перегляду заочного рішення у випадку наявності підстав, передбачених ст. 255 та ст. 257 ЦПК України відповідно. Застосування загальних правил цивільного судочинства, передбачених ст. 126 ЦПК України, до процедури перегляду

заочного рішення дозволило б уникнути багатьох проблем, які наразі виникли на практиці, адже об'єктом подальшого апеляційного оскарження у такому випадку була б ухвала про залишення заяви без розгляду, а не саме заочне рішення, як це має місце зараз. Натомість підхід, який сформований у практиці, наразі фактично нівелює значення процедури перегляду заочного рішення, яка може розглядатися відповідачем формально перед зверненням з апеляційною скаргою на заочне рішення, що призводить до неефективності цієї процедури та загалом не відповідає телеологічному тлумаченню норм, що регулюють заочний розгляд справи.

Більш того, на нашу думку, виникає ще одне запитання стосовно того, коли має вирішуватися питання про залишення заяви про перегляд заочного рішення без розгляду у цьому випадку – у судовому засіданні, призначеному у порядку ст. 286–287 ЦПК України, або ж це питання має вирішуватися судом на стадії прийняття заяви про перегляд заочного рішення. Аналіз спеціальних норм, які регулюють заочний розгляд справи, дає підстави вважати, що порядок розгляду клопотання про порушення процесуальних строків у такому разі не встановлено. Водночас відповідно до загальних правил цивільного судочинства, зокрема ч. 1 ст. 127 ЦПК України, суд за заявою учасника справи поновлює пропущений процесуальний строк, встановлений законом, якщо визнає причини його пропуску поважними, крім випадків, коли цим Кодексом встановлено неможливість такого поновлення. При цьому, якщо інше не встановлено законом, заява про поновлення процесуального строку, встановленого законом, розглядається судом, у якому належить вчинити процесуальну дію, стосовно якої пропущено строк (ч. 3 ст. 127 ЦПК України), і одночасно із поданням заяви про поновлення процесуального строку має бути вчинена процесуальна дія (подана заява, скарга, документи тощо), щодо якої пропущено строк (ч. 4 ст. 127 ЦПК України). Про відмову у поновленні або продовженні процесуального строку суд постановляє ухвалу, яка не пізніше наступного дня з дня її постановлення надсилається особі, яка звернулася із відповідною заявою (ч. 7 ст. 127 ЦПК України).

Аналіз норм про апеляційне та касаційне провадження (ч. 3–4 ст. 357, ч. 2 ст. 394 ЦПК України) дають підстави висувати, що логіка законодавця полягає у тому, щоб питання про дотримання строків оскарження вирішувалося якомога раніше, зокрема на стадії відкриття апеляційного або касаційного провадження. Вважаємо, що подібний підхід має застосовуватися і до процедури перегляду заочного рішення, незважаючи на те, що у законодавстві відсутні спеціальні норми, як це має місце при регламентації апеляційного та касаційного провадження. На наш погляд, у цьому разі мають застосовуватися загальні правила ст. 127 ЦПК України, які не передбачають необхідності призначення судового засідання для вирішення питання про поновлення строку подачі заяви про перегляд заочного рішення. Отже, вважаємо, що положення ст. 286 ЦПК України щодо дій суду після прийняття заяви про перегляд заочного рішення, зокрема призначення судового засідання для розгляду по суті відповідної заяви, повинні мати місце

лише у разі, коли заява оформлена згідно з вимогами ст. 285 ЦПК України, а також дотримані вимоги ст. 284 ЦПК України щодо порядку і строків подання заяви про перегляд заочного рішення. Відтак, на нашу думку, клопотання про поновлення процесуальних строків взагалі має розглядатися на стадії прийняття відповідної заяви, а не у судовому засіданні, призначеному відповідно до ст. 286–287 ЦПК України. Водночас, якщо на стадії прийняття відповідної заяви з тих чи інших причин не розглянуто це питання, то суд має право залишити заяву про перегляд заочного рішення без розгляду через пропуск строку подання відповідної заяви і за наслідками такого засідання.

Якщо відступу від правової позиції не буде здійснено, як змінити практику? Незважаючи на те, що загалом ми підтримуємо необхідність відходу від правової позиції, сформованої у постанові Великої Палати Верховного Суду від 09 листопада 2021 року у справі № 214/5505/16 (провадження № 14-74цс21), вважаємо за необхідне також надати свої міркування стосовно повноважень суду апеляційної інстанції, якщо практика залишиться незмінною. Якщо дотримуватися позиції, відповідно до якої у разі відсутності поважних причин для поновлення строку на подання заяви про перегляд заочного рішення суд першої інстанції має відмовити у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення, важливо, щоб суд апеляційної інстанції при подальшому апеляційному оскарженні заочного рішення обов'язково надавав оцінку наявності поважних причин пропуску строку для подання заяви про перегляд заочного рішення.

У випадку постановлення ухвали про відмову у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення об'єктом оскарження в суді апеляційної інстанції є не ухвала про відмову у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення, а безпосередньо заочне рішення. На нашу думку, у разі, якщо суд апеляційної інстанції при перегляді заочного рішення погодиться з висновком суду першої інстанції, зробленим в ухвалі про залишення без задоволення заяви відповідача про перегляд заочного рішення у зв'язку з пропуском строку на подання заяви про його перегляд, то суд апеляційної інстанції має застосувати повноваження, передбачене п. 1 ч. 1 ст. 374 ЦПК України, тобто залишити апеляційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін. Зазначене обґрунтовується декількома обставинами.

Передусім варто проаналізувати алгоритм дій суду апеляційної інстанції при подачі апеляційної скарги на заочне рішення суду. Розглядаючи апеляційну скаргу на заочне рішення, суд апеляційної інстанції має перевірити на законність дії суду першої інстанції під час розгляду заяви про перегляд заочного рішення. За результатами аналізу ч. 1 ст. 288 ЦПК України передумовами задоволення заяви про перегляд заочного рішення, а відтак, і скасування заочного рішення і призначення справи до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження, є сукупність таких фактів: а) дотримання строків звернення до суду із відповідною заявою, а у разі пропуску такого строку – наведення відповідних причин поважності його пропуску, що

підтверджено відповідними доказами; б) неявка відповідача в судові засідання та (або) неповідомлення ним про причини неявки з поважних причин; в) неподання відзиву на позовну заяву з поважних причин; г) посилення відповідачем у заяві на докази, які мають істотне значення для правильного вирішення справи. Суд першої інстанції за результатами розгляду заяви про перегляд заочного рішення може застосувати таке повноваження, як скасування заочного рішення та призначення справи до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження, виключно за наявності сукупності зазначених вище умов. За відсутності хоча б однієї з цих умов суд першої інстанції має постановити ухвалу про відмову у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення. З цього випливає низка важливих висновків.

По-перше, при розгляді апеляційної скарги на заочне рішення суд апеляційної інстанції не повинен підміняти собою суд першої інстанції у його повноваженнях щодо розгляду заяви про перегляд заочного рішення, адже це призводило б до конкуренції процедури перегляду заочного рішення судом, що його ухвалив, і апеляційного перегляду заочного рішення, що не відповідає ідеї, яка закладена в цивільному процесуальному законодавстві щодо поступового порядку використання зазначених способів перевірки заочного рішення відповідачем. Апеляційний перегляд заочного рішення, що використовується відповідачем після залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення, має обов'язково враховувати дії суду першої інстанції у відповідній процедурі перегляду заочного рішення, а не використовуватися як друга спроба оскаржити відповідне рішення після першої невдалої спроби в суді першої інстанції. Протилежний підхід нівелює значення процедури перегляду заочного рішення судом, що його ухвалив, і по суті призводить до її формального сприйняття, адже недобросовісні відповідачі, які пропустили відповідний строк для подачі заяви про перегляд, можуть сприймати таку процедуру як формальність перед апеляційним оскарженням, використовуючи її з метою зловживання правом на оскарження через досить тривалі проміжки часу.

По-друге, ситуація, за якої факт подачі заяви про перегляд заочного рішення з порушенням строків буде ігноруватися судом апеляційної інстанції, свідчить про порушення принципу правової визначеності. Так, Європейський суд з прав людини (надалі ЄСПЛ) неодноразово звертав увагу на те, що принцип правової визначеності, що покликаний забезпечити стабільність правозастосування, є невіддільним елементом верховенства права. Однією з вимог принципу правової визначеності є послідовність та єдність у застосуванні законодавчих приписів. У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово звертав увагу на необхідність дотримання приписів національного законодавства в частині процесуальних строків, зокрема строків оскарження судових рішень. У цьому контексті ЄСПЛ підкреслює, що саме національні суди наділені дискреційними повноваженнями щодо розгляду питання про поновлення строків оскарження судових рішень, однак їхня свобода

розсуду не є необмеженою: в кожному конкретному випадку національні суди мають встановити, чи виправдовують причини поновлення строку оскарження втручання у принцип остаточності судових рішень *res judicata*, особливо якщо національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів стосовно часу або підстав для поновлення пропущеного строку (*Ponomaryov v. Ukraine*, 2008, 3 April; *Ustimenko v. Ukraine*, 2015, 29 October). З огляду на те, що концепція "поважності причин" не є чіткою (*H. v. Belgium*, 1987, 30 November; *orgiadis v. Greece*, 1997, 29 May), для національних судів ще більш важливою є необхідність вказувати причини свого рішення у частині поновлення пропущеного строку і відновлення провадження у справі, тобто такі рішення судів мають бути належним чином вмотивованими (*Ponomaryov v. Ukraine*, 2008, 3 April; *Ustimenko v. Ukraine*, 2015, 29 October). Порухенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод неодноразово визнавалися випадки поновлення строку оскарження судових рішень через тривалі проміжки часу не заради виправлення фундаментальних дефектів провадження, а лише з метою повторного розгляду справи та ухвалення нового рішення (*Ponomaryov v. Ukraine*, 2008, 3 April), зокрема, коли під час поновлення строків оскарження та подальшого скасування судових рішень попередньої інстанції суди не наводили жодних поважних причин для поновлення строків, обмежувалися вказівкою на наявність поважних причин, не розкриваючи їх суті, або ж констатували наявність поважних причин без належного дослідження доказів, їх наявності або взагалі за відсутності таких доказів (*Osovska and others v. Ukraine*, 2018, 28 June; *Bodiu v. The Republic of Moldova*, 2019, 18 June). Так, у справі "*Karen Poghosyan v. Armenia*" апеляційний суд поновив строк апеляційного оскарження за скаргою прокурора через 8 років після ухвалення рішення, не дослідивши доказів поважності пропуску строку на оскарження. ЄСПЛ, оцінюючи окреслену ситуацію, зазначив, що у цьому випадку апеляційний суд знехтував своїм обов'язком визначити наявність поважних причин, що виправдовували б прийнятність апеляційної скарги після спливу такого великого строку, здійснити всебічне дослідження такого серйозного питання та відповідно впевнитися в дотриманні справедливого балансу між інтересами заявника та необхідністю належного здійснення правосуддя, що включає дотримання інтересів третіх сторін (*Karen Poghosyan v. Armenia*, 2016, 31 March; Цувіна, 2019).

По-третє, суди вищих інстанцій не повинні бути зв'язані помилками судів нижчих інстанцій. Зазначене положення сформульоване у рішенні ЄСПЛ "*Zubac v. Croatia*" у контексті заборони надмірного формалізму в ситуації, коли суд першої інстанції помилково всупереч вимогам законодавства перевів справу із категорії малозначних до справ загального позовного провадження, незважаючи на те, що позивачка подала заяву про збільшення розміру позовних вимог з порушенням процесуальних строків. З цього приводу ЄСПЛ зазначив таке: "[...] ЄСПЛ хотів би ще раз нагадати загальним зауваженням, що саме національний верховний суд, якщо цього вимагає національне законодавство, повинен

оцінювати те, чи досягнуто передбаченого законодавством порогу *ratione valoris* для подання скарги саме до цього суду. Відповідно, у ситуації, коли відповідне національне законодавство дозволяло йому відфільтрувати справи, що надходять до нього, верховний суд не може бути зв'язаний або обмежений помилками в оцінюванні зазначеного порогу, яких припустилися суди нижчої інстанції при визначенні того, чи надавати доступ до нього" (*Zubac v. Croatia*, 2018, 5 April). Аналогічно до цього у випадку апеляційного оскарження заочного рішення суд апеляційної інстанції не може бути зв'язаний помилками суду першої інстанції й повинен мати повноваження оцінювати поважність причин пропуску строку на подачу заяви про перегляд заочного рішення.

Апеляційний перегляд заочного рішення по суті має здійснюватися лише у тому випадку, коли суд апеляційної інстанції дійде висновку про те, що судом першої інстанції помилково відмовлено у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення з причин порушення пропуску строків на подачу заяви про перегляд заочного рішення. Тому, на нашу думку, суд апеляційної інстанції має у будь-якому випадку при розгляді апеляційної скарги відповідача на заочне рішення здійснювати оцінку поважності причин пропуску відповідачем строку на подачу заяви про перегляд заочного рішення. У випадку, коли судом апеляційної інстанції під час розгляду апеляційної скарги по суті буде встановлено порушення строків на подання заяви про перегляд заочного рішення до суду першої інстанції, суд апеляційної інстанції може відмовити у задоволенні апеляційної скарги, однак з урахуванням правила про межі перегляду, що закріплені у ст. 367 ЦПК України. Протилежний підхід нівелював би значення процедури перегляду заочного рішення судом, що його ухвалив.

2. Порядок вступу у провадження прокурора на боці відповідача на захист інтересів держави: чи потрібне подання заяви про перегляд заочного рішення?

Конституція України гарантує кожному право на судовий захист (ст. 55 Конституції України). Зазначене конституційне положення деталізується на рівні цивільного процесуального законодавства, відповідно до якого кожна особа має право в порядку, встановленому процесуальним законодавством, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, а у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах (ч. 1–2 ст. 4 ЦПК України).

Інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є добре відомим національному законодавству і має давню історію. Він характеризується наявністю підстав та форм участі у цивільному судочинстві суб'єктів, які відповідно до закону наділені правом діяти в інтересах інших осіб у прямо визначених законом випадках. Відповідно до чинного процесуального законодавства

це: прокурор, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади та місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи (ст. 56 ЦПК України).

Особливе місце в межах цього інституту відведено участі прокурора в цивільному процесі, регламентація якої зазнала значних змін на різних етапах розвитку відповідних конституційних положень і процесуального законодавства, що призвело до поступового звуження повноважень прокурора у некримінальній сфері. Сучасний стан правового регулювання підстав для участі прокурора у некримінальній сфері пов'язаний із прийняттям Закону України "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" № 1401-VIII від 02.06.2016, якими оновлено регламентацію конституційного статусу прокуратури. Так, відповідно до статті 131-1 Конституції України, яка розміщена у розділі VIII "Правосуддя", прокуратура здійснює: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом. Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом.

Конституція України встановила основні засади діяльності прокуратури у цивільному судочинстві передусім вказівкою на можливість представництва прокурором лише інтересів держави, тим самим обмеживши повноваження прокурора поза сферою кримінального провадження. Зазначене правове регулювання звужило межі представництва прокурором інтересів у некримінальних провадженнях, що зумовлено насамперед впливом положень п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. і практики ЄСПЛ, а також загальними тенденціями до скорочення повноважень прокуратури у некримінальній сфері в демократичних правових системах європейських країн (UNCHR, 2011, March). Наразі участь прокурора в цивільному судочинстві характеризується наявністю конкретних підстав та форм його участі, що неодноразово піддавалися тлумаченню у практиці Верховного Суду.

Так, з Ухвали Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01 квітня 2024 р. вбачається, що наразі склалася різна судова практика щодо питання про необхідність подання прокурором заяви про перегляд заочного рішення у разі, коли останній вступає у справу після ухвалення заочного рішення на боці відповідача в інтересах держави (Ухвала КЦС ВС, 2024, 1 квітня). Приміром, в одних справах суди вважають, що прокурор має подавати заяву про перегляд заочного рішення, використовуючи спеціальний порядок перегляду заочного рішення, встановлений для відповідача, водночас інші суди вважають, що прокурор має подавати одразу апеляційну скаргу, використовуючи ординарний порядок оскарження, як особа, яка не брала участі у справі в суді першої інстанції. На наш погляд, другий підхід є більш правильним, з огляду на наведене нижче.

Участь прокурора у некримінальних видах судочинства детермінована чітко визначеними в законі спеціальними підставами участі, що визначені у ч. 4–5 ст. 56 ЦПК та у ст. 23 ЗУ "Про прокуратуру". Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону України "Про прокуратуру" наявність підстав для представництва має бути обґрунтована прокурором у суді. Прокурор здійснює представництво інтересів держави в суді виключно після підтвердження останнім підстав для представництва. Аналіз практики Верховного Суду свідчить, що у межах підстави участі прокурора у некримінальних провадженнях розрізняють дві складові: а) *об'єктивну складову*, що полягає у наявності порушення законних інтересів держави або загрози порушення інтересів держави, і б) *суб'єкту складову*, що передбачає відсутність суб'єкта владних повноважень, який має законодавчо визначену компетенцію подати відповідний позов, або відмову чи бездіяльність цього суб'єкта щодо звернення з таким позовом (Постанова КАС ВС, 2022, 1 грудня; 2023, 30 січня). Повноваження прокурора є похідними від його компетенції та чітко визначені законом (ст. 57 ЦПК України), тому вони не можуть бути обмежені особою, на захист інтересів якої він звертається. Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону України "Про прокуратуру" прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу. Наявність підстав для представництва може бути оскаржена громадянином чи її законним представником або суб'єктом владних повноважень.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює дві форми перегляду заочного рішення: (1) *спеціальну*, шляхом подачі відповідачем заяви про перегляд заочного рішення до суду, що ухвалив заочне рішення (ст. 284 ЦПК України); (2) *ординарну*, шляхом подачі апеляційної скарги на заочне рішення, що може бути подана: а) позивачем (ч. 2 ст. 288 ЦПК України); б) іншими учасниками справи (ч. 1 ст. 352 ЦПК України); в) відповідачем виключно у разі залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення (ч. 4 ст. 287 ЦПК України); г) особами, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи, інтереси та (або) обов'язки (ч. 1 ст. 352 ЦПК України).

Як видно, з огляду на відсутність відповідача при заочному розгляді справи для останнього встановлюється спрощена процедура перегляду заочного рішення судом, що його ухвалив. Вимоги до форми і змісту заяви про перегляд заочного рішення передбачено у ст. 285 ЦПК України. Така заява має бути подана у письмовій формі та містити такі реквізити: 1) найменування суду, який ухвалив заочне рішення; 2) ім'я (найменування) відповідача або його представника, які подають заяву, їх місце проживання чи місцезнаходження, номер засобу зв'язку, відомості про наявність або відсутність електронного кабінету; 3) обставини, що свідчать про поважність причин неявки в судові засідання та (або) неповідомлення їх суду, а також причин неподання відзиву,

і докази про це; 4) посилання на докази, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення проти вимог позивача; 5) клопотання про перегляд заочного рішення; 6) перелік доданих до заяви матеріалів.

Розгляд заяви про перегляд заочного рішення відбувається у судовому засіданні протягом 15 днів з дня її надходження (ст. 286 ЦПК України). Предметом судової діяльності у цьому випадку є з'ясування наявності підстав для скасування заочного рішення та призначення нового розгляду справи, а не власне новий розгляд справи. Відповідно до ч. 3 ст. 287 ЦПК України за результатами розгляду заяви про перегляд заочного рішення суд має два повноваження: 1) *постановити ухвалу про залишення заяви без задоволення*, якщо заява про скасування заочного рішення є необґрунтованою та доводи заявника не свідчать про необхідність скасування заочного рішення; 2) *постановити ухвалу про скасування заочного рішення і призначення справи до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження*, якщо судом буде встановлено сукупність таких умов: а) відповідач не з'явився в судове засідання та (або) не повідомив про причини неявки з поважних причин; б) відповідач не подав відзиву на позовну заяву з поважних причин; в) докази, на які посиляється відповідач, мають істотне значення для правильного вирішення справи (ч. 1 ст. 288 ЦПК України). Після залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення перед відповідачем відкривається можливість ординарного оскарження заочного рішення до суду апеляційної інстанції. Строк апеляційного оскарження у цьому разі становить 30 днів та починає відраховуватися з дати постановлення ухвали про залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення (ч. 4 ст. 287 ЦПК України).

Відповідно до ч. 2, 3 ст. 288 ЦПК України позивач має право оскаржити заочне рішення в загальному порядку, встановленому ЦПК України, тобто в порядку апеляційного оскарження. В загальному порядку може бути оскаржене позивачем і повторне заочне рішення. Для інших учасників справи, окрім позивача та відповідача, ЦПК України не містить спеціальних норм щодо оскарження, тому інші учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, користуються загальним правом апеляційного оскарження (ч. 1 ст. 352 ЦПК України).

У контексті ситуації, що розглядається, ключове значення має сутність права відповідача на подачу заяви про перегляд заочного рішення, що, на нашу думку, має персоніфікований та особистий характер. Зазначене може бути обґрунтоване декількома обставинами.

По-перше, відповідач має зазначити у заяві про перегляд заочного рішення, серед іншого, обставини, що свідчать про поважність причин неявки в судове засідання та (або) неповідомлення їх суду, а також причин неподання відзиву, і докази про це, а також здійснити посилання на докази, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення проти вимог позивача (п. 3, 4 ч. 2 ст. 285 ЦПК України). І, як зауважувалося вище, саме доведення наявності цих обставин є передумовою заяви про перегляд заочного рішення із подальшим скасуванням такого рішення

(ч. 1 ст. 288 ЦПК України). Не важко помітити, що зазначені обставини стосуються саме особи відповідача. Відтак, виникає запитання про те, чи може взагалі прокурор подати заяву про скасування заочного рішення, враховуючи вимоги до неї, за умови бездіяльності відповідача, яким є орган державної влади? Видається, що ні.

По-друге, якщо виходити із протилежного і припустити, що прокурор зобов'язаний подавати відповідну заяву, то на нього має покладатися обов'язок зазначити у заяві, окрім іншого, обставини, що свідчать про поважність причин неявки відповідача в судове засідання та (або) неповідомлення їх суду, а також причини неподання відзиву, і докази про це. Однак все зазначене вище, на наше переконання, здатен зробити виключно орган державної влади, який виступає відповідачем і проявив відповідну бездіяльність, однак не прокурор. Особливо, зважаючи на те, що у прокуратури відповідно до практики Верховного Суду відсутній обов'язок з'ясовувати конкретні причини бездіяльності органу (Постанова ВП ВС, 2020, 26 грудня). Більш того, саме бездіяльність відповідача (неподання відзиву, неявка у судове засідання, неподання заяви про перегляд заочного рішення) і свідчить у своїй сукупності про бездіяльність органу державної влади, на який законом покладено обов'язок представлення інтересів держави у відповідних правовідносинах, що становить собою суб'єктивну складову підстави участі прокурора в цивільному судочинстві. Зважаючи на зазначене, на наш погляд, прокурор не зобов'язаний подавати у цьому разі заяву про перегляд заочного рішення, проте він наділений правом апеляційного оскарження.

По-третє, аналіз ч. 3 ст. 56 ЦПК України дає змогу виокремити такі форми участі прокурора у цивільному судочинстві, як: 1) звернення до суду з позовною заявою та подальша участь у розгляді справ за його позовами; 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті; 3) подача апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Як видно, ЦПК України не передбачає такої форми участі прокурора у цивільному судочинстві, як подача заяви про перегляд заочного рішення. Водночас виключається і можливість подачі такої заяви у межах такої форми, як "вступ за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи", адже ця форма участі у провадженні може бути реалізована виключно "до початку розгляду справи по суті". Відтак, на нашу думку, це є ще одним аргументом на користь того, що реалізація повноважень прокурора може відбуватися виключно у межах такої форми, як подача апеляційної скарги.

По-четверте, варто звернути увагу, що реалізація третьої форми участі можлива безвідносно до участі прокурора у провадженні в суді першої інстанції. Так, відповідно до пункту 3 ч. 6 ст. 23 Закону України "Про прокуратуру" під час здійснення представництва інтересів громадянина або держави у суді прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом та законом, що регулює виконавче провадження: [...] 3) ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі,

порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи. Відповідно до ч. 3 ст. 24 Закон України "Про прокуратуру" право подання апеляційної чи касаційної скарги на судові рішення в цивільній, адміністративній, господарській справі надається прокурору, який брав участь у судовому розгляді, а також незалежно від участі в розгляді справи прокурору вищого рівня: Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних та окружних прокуратур, першим заступникам та заступникам керівників обласних прокуратур, керівнику, заступникам керівника, керівникам підрозділів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Таким чином, зважаючи на все зазначене вище, на наш погляд, апеляційне оскарження заочного рішення прокурором в інтересах держави в особі відповідача має відбуватися без попереднього подання заяви про перегляд заочного рішення до суду, що ухвалив таке рішення.

Висновки

Цивільне процесуальне законодавство встановлює дві форми перегляду заочного рішення: а) спеціальну, шляхом подачі відповідачем заяви про перегляд заочного рішення до суду, що ухвалив заочне рішення (ст. 284 ЦПК України); б) ординарну, шляхом подачі апеляційної скарги на заочне рішення, що може бути подана позивачем, іншими учасниками справи, особами, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, а також відповідачем, однак виключно у разі залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення.

Процедури перегляду та оскарження заочного рішення суду в практиці Верховного Суду останнім часом привертають багато уваги через недосконалість самих процедур та можливість неоднозначного тлумачення цивільного процесуального законодавства.

Найбільш актуальними у цьому контексті є справи, які зараз перебувають на розгляді Великої Палати Верховного Суду та Об'єднаної Палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, що стосуються цієї проблематики. На наш погляд, доцільним є відступ від правової позиції, сформованої Великою Палатою Верховного Суду у Постанові від 09 листопада 2021 р. у справі № 214/5505/16 (провадження № 14-74цс21) із наданням суду першої інстанції права залишати заяви про перегляд заочного рішення, подані з порушенням строків без поважних причин, без розгляду на підставі загальних положень цивільного процесуального законодавства, що містяться у ст. 126 ЦПК України. Водночас у разі залишення правової позиції Верховного Суду в силі, на наше переконання, суд апеляційної інстанції, який розглядає апеляційну скаргу на заочне рішення у разі постановлення ухвали про відмову у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення, має обов'язково оцінювати причини пропуску строку подачі такої заяви. Протилежний підхід нівелює значення процедури перегляду заочного рішення та робить її формальною перед подальшим апеляційним оскарженням відповідача.

Право на перегляд заочного рішення в спеціальному порядку є персоніфікованим правом відповідача у цивільному судочинстві, що впливає з особливостей вимог до форми і змісту заяви про перегляд заочного рішення. Відтак, формою вступу у процес прокурора в особі відповідача в інтересах держави є подача апеляційної скарги на заочне рішення без попереднього подання заяви про перегляд заочного рішення до суду, що ухвалив таке рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
<i>Bodiu v. The Republic of Moldova</i> , No. 7516/10 (2019, 18 June). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193874	<i>Bodiu v. The Republic of Moldova</i> , No. 7516/10 (2019, 18 June). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193874
<i>Georgiadis v. Greece</i> , No. 21522/93 (1997, 29 May). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58037	<i>Georgiadis v. Greece</i> , No. 21522/93 (1997, 29 May). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58037
<i>H. v. Belgium</i> , No. 8950/80 (1987, 30 November). Series A No 127-B. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501	<i>H. v. Belgium</i> , No. 8950/80 (1987, 30 November). Series A No 127-B. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501
<i>Karen Poghosyan v. Armenia</i> , No. 62356/09 (2016, 31 March). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161735	<i>Karen Poghosyan v. Armenia</i> , No. 62356/09 (2016, 31 March). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161735
<i>Osovska and others v. Ukraine</i> , No. 2075/13 (2018, 28 June). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183950	<i>Osovska and others v. Ukraine</i> , No. 2075/13 (2018, 28 June). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183950
<i>Ponomaryov v. Ukraine</i> , No. 3236/03 (2008, 3 April). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85683	<i>Ponomaryov v. Ukraine</i> , No. 3236/03 (2008, 3 April). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85683
UNCHR. (2011, March). <i>The role of public prosecutor outside the criminal law field in the case-law of the European Court of Human Rights</i> . Council of Europe / European Court of Human Rights. https://www.refworld.org/pdfid/4ee1d8361a.pdf	UNCHR. (2011, March). <i>The role of public prosecutor outside the criminal law field in the case-law of the European Court of Human Rights</i> . Council of Europe / European Court of Human Rights. https://www.refworld.org/pdfid/4ee1d8361a.pdf
<i>Ustimenko v. Ukraine</i> , No. 32053/13 (2015, 29 October). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158143	<i>Ustimenko v. Ukraine</i> , No. 32053/13 (2015, 29 October). http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158143
<i>Zubac v. Croatia</i> , No. 40160/12 (2018, 5 April). https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-181821	<i>Zubac v. Croatia</i> , No. 40160/12 (2018, 5 April). https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-181821
Постанова ВП ВС у справі № 214/5505/16 (провадження № 14-74цс21) (2021, 9 листопада). https://reyestr.court.gov.ua/Review/101473381	Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in case № 214/5505/16 (proceedings № 14-74ts21) (2021, November 9). https://reyestr.court.gov.ua/Review/101473381
Постанова ВП ВС у справі № 912/2385/18 (2020, 26 грудня). https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458902	Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in case № 912/2385/18 (2020, December 26). https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458902
Постанова КАС ВС у справі № 260/1692/21 (2022, 1 грудня). https://reyestr.court.gov.ua/Review/107656487	Resolution of the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court in case № 260/1692/21 (2022, December 1.). https://reyestr.court.gov.ua/Review/107656487
Постанова КАС ВС у справі № 260/97/22 (2023, 30 січня). https://reyestr.court.gov.ua/Review/108669090	Resolution of the Administrative Court of Cassation of the Supreme Court in case № 260/97/22 (2023, January 30). https://reyestr.court.gov.ua/Review/108669090

Ухвала КЦС ВП у справі № 756/11081/20 (провадження № 61-9169св23) (2024, 28 лютого). https://reyestr.court.gov.ua/Review/117442508	Decision of the Grand Chamber of the Civil Court of Cassation in case № 756/11081/20 (proceedings № 61-9169sv23) (2024, February 28). https://reyestr.court.gov.ua/Review/117442508
Ухвала КЦС ВС справа № 183/8338/21 (провадження № 61-198сво24) (2024, 1 квітня). https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356413	Decision of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court in case № 183/8338/21 (proceedings № 61-198svo24) (2024, April 1). https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356413
Цувіна, Т. А. (2019). Принцип res judicata у цивільному судочинстві. <i>Підприємництво, господарство і право</i> , (9), 38–44.	Tsuvina, T. A. (2019). The principle of res judicata in civil proceedings. <i>Entrepreneurship, economy and law</i> , (9), 38–44.

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Цувіна Т. Перегляд та оскарження заочного рішення в цивільному судочинстві: практика Верховного Суду. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 69–84. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)06](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)06)

Надійшла до редакції 25.05.2024.

Прийнято до друку 29.05.2024.

Публікація онлайн 11.06.2024.

СОНЮК Ольга,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри правового
забезпечення безпеки бізнесу
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0001-8218-6942

o.sonyuk@knu.edu.ua

SONIUK Olha,

PhD (Law), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Legal Support of Business Activity
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8218-6942

o.sonyuk@knu.edu.ua

АРХІТЕКТУРА БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ

Захист бізнесу від воєнних викликів сьогодення, повоєнне відновлення України та інтеграція в європейський простір орієнтує дослідників на розроблення комплексу заходів забезпечення безпеки бізнесу. Еволюція підходів у дослідженні безпеки підприємницької діяльності пройшла шлях від мікрорівня національної економічної безпеки до інтегрованого ризик-менеджменту в корпоративному управлінні за міжнародними стандартами. Рекомендації представників різних галузей знань потребують узгодження базової термінології, систематизації основних елементів безпеки бізнесу в загальну архітектуру та врегулювання означеного процесу спеціальним законодавчим актом. Гіпотеза дослідження полягає у підтвердженні доцільності розглядати безпеку бізнесу як складну архітектуру, що характеризується багатогранністю взаємозв'язків та взаємовпливу складових елементів як всередині системи, так із зовнішнім середовищем. Державне врегулювання бізнес-середовища має не лише стимулювати розвиток певної сфери національної економіки (вплив суб'єкт – об'єкт), а й визнавати суб'єктність підприємств (взаємодія держава – підприємство), пріоритет інтересів останніх, розширюючи свободу та гарантії захисту для бізнесу. Метою статті є розкриття архітектури безпеки бізнесу, обґрунтування складності взаємозв'язків елементів, комплексності в розробленні заходів забезпечення безпеки підприємства. Запропоновано авторську матрицю забезпечення безпеки підприємства на тактичному (до 1 року) рівні та узагальнену схему архітектури безпеки бізнесу на стратегічному рівні провадження підприємницької діяльності.

Ключові слова: бізнес, безпека, підхід, система, архітектура, ризики, стратегія.

BUSINESS SECURITY ARCHITECTURE

Protection of business from today's military challenges, post-war recovery of Ukraine and integration into the European space guides researchers to develop a set of business security measures. The evolution of approaches in the study of the security of business activity has gone from the micro-level of national economic security to integrated risk management in corporate management according to international standards. The recommendations of representatives of various fields of knowledge require the agreement of basic terminology, the systematization of the main elements of business security into a common architecture, and the regulation of the specified process by a special legislative act. The hypothesis of the study is to confirm the expediency of considering business security as a complex architecture, characterized by the multifaceted interrelationships and mutual influence of constituent elements both within the system and with the external environment. State regulation of the business environment should not only stimulate the development of a certain sphere of the national economy (subject-object influence), but also recognize the subjectivity of entrepreneurs (state-enterprise interaction), the priority of the interests of the latter, expanding freedom and guarantees of protection for business. The purpose of the article is to reveal the architecture of business security, to substantiate the complexity of the interrelationships of elements, and the complexity of the development of enterprise security measures. The article proposes the author's matrix of enterprise security at the tactical (up to 1 year) level and the generalized scheme of the business security architecture at the strategic level of the organization of business activities.

Keywords: business, security, approach, system, architecture, risks, strategy.

Вступ

Безпека бізнесу є достатньо молодим міждисциплінарним напрямом дослідження, виникнення якого обумовлено необхідністю подолання негативних наслідків світових економічних кризових явищ (Великої

депресії 1929–1939 рр.). У 20-х роках ХХ ст. у результаті інтеграції провідних розвинених країн світу приймаються законодавчі акти про національну безпеку (*The Economic security Act* (1935), *The Social Security Act* (1935), *National Security Act* (1947)), створюються міжнародні організації для забезпечення в т.ч. міжнародної економічної безпеки (ООН (1942), МВФ (1945), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (1945), Міжнародна фінансова корпорація (1956), Міжнародна асоціація розвитку (1960), Міжнародний центр з регулювання інвестиційних спорів (1966), ОБСЄ (1973)). У 70-х роках ХХ ст. у країнах Західної Європи широко застосовуються економічні методи забезпечення національної безпеки, формується механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, вживаються заходи щодо підтримки бізнесу.

В Україні безпекові питання на загальнодержавному рівні та щодо розвитку підприємництва починають врегульовуватися нормативними актами з кінця ХХ – початку ХХІ ст. ("Концепція національної безпеки України" (1997), "Концепція економічної безпеки" (1998), Закон України (ЗУ) "Про основи національної безпеки" (2003) та нова редакція від 2018 р., Закон України "Про підприємництво" (1991), Закон України "Про державну підтримку малого підприємництва" (2000) та нова редакція від 2012 р., Цивільний та Господарський кодекси України (2003), закони України "Про захист від недобросовісної конкуренції" (1996), "Про захист економічної конкуренції" (2001), "Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 р." (2021) та ін.

На сьогодні питання безпеки бізнесу в Україні досліджуються представниками здебільшого трьох галузей знань: економіки, права, управління та адміністрування. Виділяють три базові підходи в дослідженні: ресурсний, функціональний, системний. Останнім часом учені орієнтують на використання системного підходу у розробленні комплексу заходів забезпечення безпеки бізнесу.

Ключова проблема полягає в тому, що різні погляди на сприйняття об'єкта охорони (підприємство) породжують протиріччя в розумінні базових категорій безпеки бізнесу, не сприяють інтеграції теоретичних та практичних рекомендацій захисту підприємців та формуванню сприятливого бізнес-середовища в Україні, створюють колізії в імплементації нормативних актів та практик ЄС.

Результати аналізу останніх досліджень свідчать про наявність значної кількості публікацій із систематизації авторських визначень базових понять безпеки бізнесу, зокрема "система безпеки", "загроза", "ризик" (Герасименко, 2021; Сонюк, 2021а; Данілова, 2020); еволюція та класифікація підходів дослідження (Ткачук 2020; Дідик, 2019; Данілова, 2020). У достатній кількості публікацій представлені праці з безпеки підприємницької діяльності за окремими напрямками, з орієнтацією на опис дестабілізуючих факторів і заходів охорони окремої групи об'єктів, а саме: корпоративних, економічних інтересів, інформаційних та кібернетичних ресурсів (Мельниченко & Нікітенко, 2024; Бондаренко

& Ситніченко, 2023; Подільчак & Дунаєва, 2023). Наявні публікації щодо механізмів забезпечення безпеки на підприємстві, в тому числі управління ризиками та імплементації актів ЄС (Ковальська та ін., 2023; Дунаєва & Зайцева, 2023; Буняк, Мельник, 2023; Овандер, 2021). Ці публікації характеризують ефективне використання та управління ресурсами за конкретними напрямками, процес захисту інтересів підприємства, специфічними для представників окремих галузей знань, методами. Однак відсутні мультигалузеві дослідження і публікації, які б узгоджували базові категорії безпеки бізнесу, систематизували об'єкти охорони за напрямками та у взаємозв'язках, подавали комплексний механізм забезпечення безпеки підприємницької діяльності.

Гіпотеза дослідження полягає у підтвердженні доцільності розгляду безпеки бізнесу як складної архітектури, що характеризується багатогранністю взаємозв'язків та взаємовпливом складових елементів як всередині системи, так із зовнішнім середовищем. Державне врегулювання бізнес-середовища має не лише стимулювати розвиток певної сфери національної економіки (вплив суб'єкт – об'єкт), а й визнавати суб'єктність підприємців (взаємодія держава – підприємство), пріоритет інтересів останніх, розширюючи свободу та гарантії захисту для бізнесу.

Метою статті є розкриття архітектури безпеки бізнесу, обґрунтування складності взаємозв'язків елементів, комплексності в розробленні заходів забезпечення безпеки підприємства.

Основою для підготовки статті стали дослідження із систематизації підходів та базових категорій безпеки бізнесу, національні нормативно-правові акти, що врегульовують питання розвитку, забезпечення безпеки та повоєнного відновлення підприємництва, а також міжнародні та імplementовані стандарти з управління ризиками та корпоративного управління загалом. Використано методи аналізу та синтезу, наукового узагальнення й порівняння наукових джерел.

В основній частині розглянуто такі питання: у першому розділі охарактеризовано хронологічну зміну підходів до дослідження безпеки підприємництва; у другому – подано бачення системи безпеки бізнесу в різних галузях знань; у третьому – представлено авторську схему архітектури безпеки бізнесу; у четвертому – досліджено колізії в нормативних актах та запропоновано зміни до державного регулювання безпеки бізнесу.

1. Генезис підходів до дослідження безпеки бізнесу

З 90-х років XX ст. в українському середовищі *безпеку* у сфері підприємницької діяльності *економісти* досліджують як мікрорівень національної економічної безпеки за вертикаллю "держава – регіон(галузь) – суб'єкт господарювання (екосесент)". З часом дослідження еволюціонують, базові категорії доповнюються новими характеристиками, кількість підходів дослідження суттєво збільшується, зміст поняття

"економічна безпека підприємства" протягом майже 30 років постійно змінюється. І до тепер не існує однозначного тлумачення вказаного поняття, воно багатопланове і багатогранне (Ковальська та ін., 2023, с. 128). Так, в економічній галузі поширилися понад 10 підходів до дослідження економічної безпеки підприємства: ресурсно-функціональний, гармонізаційний, захисний, стійкісний, інформаційний, конкурентний, фінансовий, інвестиційний, економіко-правовий, інноваційний, часовий, цивілізований (Рожков, 2016, с. 480; Меліхова, 2018, с. 169; Данілова, 2020, с. 40–44). На майбутнє прогнозується інтеграційно-прагматичний етап, що передбачає інтеграцію інструментарію оцінювання та забезпечення економічної безпеки, його імплементацію до інструментального базису управління підприємством (Дідик, 2019, с.46–47).

Дослідження безпеки бізнесу в галузі *управління* еволюціонували в трьох основних підходах до управління дестабілізуючими факторами в підприємстві, а саме: фрагментарний ризик-менеджмент, комплексний ризик-менеджмент та інтегрований ризик-менеджмент (Дунаєва & Зайцева, 2023). Поняття ризиків видозмінюються від невизначеності до можливості. Види ризиків: фінансові, операційні, надзвичайні та способи зниження ризику (Сосновська Деденко, 2019), на наш погляд, тяжіють до напрямку економічної безпеки підприємства.

У сучасному менеджменті популярності набуває ризик-орієнтоване управління (Герасименко, 2021), що орієнтує на концептуальний підхід до інтегрованого ризик-менеджменту (*integrated risk management (IRM)*). Наголошується, що концепція *IRM* базується на впровадженні ризик-орієнтованого управління на всіх ієрархічних рівнях підприємства з метою забезпечення стратегічного захисту від ризиків та підвищення потенціалу створення вартості. Ризик розглядається як можливість, а не як загроза. Пропонується інтеграція ризик-менеджменту в усі бізнес-процеси компанії, при цьому реєстр ризиків складається по кожному бізнес-процесу підприємства. Розвиток ризик-орієнтованого мислення персоналу підприємства потребує врахування низки супутніх факторів, зокрема індивідуальних особливостей розуму людини, зокрема ментальних пасток (Дунаєва & Зайцева, 2023).

При такому підході спостерігаємо відсутність систематизації ризиків, вони залежать від бізнес-процесів, а отже, заходи вибираються точково, ситуативно, суб'єктивно (а це вже небезпечно). Крім того, ризик визнається ширшим поняттям, ніж загроза, що суперечить національному законодавству, зокрема ст. 1 ЗУ "Про національну безпеку", ст. 42 ГК України, п. 6 ч. 1 ст. 2 ЗУ "Про Бюро економічної безпеки".

2. Системний підхід до дослідження безпеки бізнесу

З початку XXI ст. популярності набирає системний підхід, за яким підприємство досліджується як система, тобто сукупність елементів і взаємозв'язок між ними, пропонується комплекс безпекових заходів.

Учені продовжують дискутувати щодо визначення суті системи безпеки підприємства, її структурних елементів (виду та кількості). Так, систему економічної безпеки підприємства Дідик (2019, с. 65) визначає як надсистему над іншими функціональними підсистемами системи управління підприємством, зокрема виробничою, маркетинговою, фінансовою, кадровою та інноваційною. Однак в означеному трактуванні не вбачається взаємозв'язків між підсистемами, рівень впливу однієї загрози на різні підсистеми (наприклад, низька кваліфікація персоналу), відповідального суб'єкта за розроблення і впровадження заходів попередження.

Деколи в системі економічної безпеки елементами називають види безпеки, що орієнтовані на захист конкретних груп ресурсів (Данілова, 2020, с. 72). На наш погляд, суб'єктивний перелік об'єктів захисту не може претендувати на комплексність і бути універсальною рекомендацією (матрицею) для бізнесу в різних галузях економіки.

Доречнішим видається опис меншої сукупності елементів, але із висвітленням взаємозв'язків між ними. Так, Хринюк & Корчова (2015) та Дуб (2016) встановлюють основні елементи системи економічної безпеки підприємства, до яких пропонують віднести: об'єкти, суб'єкти, принципи, механізм забезпечення економічної безпеки. До структури функціональних складових відносять такі складові: фінансова, правова, технологічна, інформаційна, кадрова, екологічна, силова. Можна погодитися з основними елементами, проте, означені функціональні складові, на наш погляд є самостійними сферами безпеки підприємства загалом, а не лише економічної безпеки, оскільки правова, силова, інформаційна складові безпеки забезпечуються самостійними корелюючими, а не економічними методами.

Ковальська & Голій (2023) пропонують виділити два блоки: механізм *формування* економічної безпеки підприємства та механізм *функціонування* економічної безпеки підприємства. Такі структурні елементи механізму *забезпечення* економічної безпеки підприємства містять: суб'єкт та об'єкт, принципи, функції, напрями, методи, інструменти забезпечення економічної безпеки підприємства. Інструментами забезпечення економічної безпеки підприємства є оподаткування (пільгове), кредитування, страхування, ціноутворення, митне регулювання, ліцензування, квотування, реструктуризація, прогнозування та ін., дія яких спрямована на забезпечення економічної безпеки підприємства. Загалом, слід звернути увагу на нестачу специфічних інструментів для забезпечення таких напрямів, як, наприклад, інтелектуально-кадровий та інформаційний.

Таким чином, у дослідженнях економічного спрямування основна увага приділяється певним ресурсам, що потребують захисту і фінансової стійкості підприємства загалом. При цьому підприємство, хоч і визнається окремим суб'єктом, але розглядається як частина національної економіки на макрорівні, соціально-економічний тип активності людини.

Фахівці з ризик-менеджменту здебільшого застосовують фрагментарний та комплексний підходи, за якими пропонується захист від ризиків, тобто мінімізація негативного впливу на ресурс або процес у діяльності підприємства. Підтримуємо погляди науковців, які вважають, що ризик пропорційний невизначеності потребує аналізу можливих відхилень від запланованих результатів через скорочення негативних наслідків небажаного результату в діяльності суб'єкта господарювання. Система ризик-менеджменту передбачає процеси ідентифікації, оцінки та аналізу; добір та використання методів нейтралізації негативного впливу ризиків (Овандер, 2021). До способів зниження ризику належать: страхування, хеджування, лімітування, диверсифікація, забезпечення якості виготовленої продукції, розподіл ризику, бізнес-планування (Сосновська & Деденко, 2019 с. 74-75). Систему ризик-менеджменту пропонують інтегрувати в корпоративне управління.

З погляду системи безпеки бізнесу управління ризиками корелює з механізмом забезпечення економічної безпеки підприємства на тактичному та оперативному рівні.

В юриспруденції суб'єкти зобов'язані взаємодіяти виключно відповідно до виконання закону (підзаконного нормативного акта). Тобто публічно-приватні правовідносини "держава-споживачі-підприємство-працівники" мають врегульовуватися локальними актами на виконання актів вищої юридичної сили. Отже, в офіційних документах підприємства можна застосовувати не будь-який теоретично запропонований науковцями термін, а виключно той, який передбачений законом. Доходимо висновку, що такі широковживані на практиці категорії, як "безпека", "загроза" (ст. 1 ЗУ "Про національну безпеку"), "підприємництво" (ст. 42 ГК України), "ризик" (п. 6 ч. 1 ст. 2 ЗУ "Про Бюро економічної безпеки") визначені окремими загальними законами (актами вищої юридичної сили) і мають використовуватися сторонами підприємницьких правовідносин виключно відповідно до законодавчого трактування. Отже, в правовій площині ризики як активізовані загрози, що завдають збитків підприємству, доречніше аналізувати, оцінювати, мінімізувати. Власне діяльність з управління ризиками та ризик-орієнтований підхід є оперативним та/або тактичним рівнем загального механізму забезпечення безпеки бізнесу (і це узгоджується із п.п.1, 6-8 ч. 1 ст. 2 ЗУ "Про Бюро економічної безпеки України", 2021). З юридичного погляду, керівник стратегічно управляє підприємством, формує стан захищеності (відповідно до ст. 42 ГК України підприємництво визнається діяльністю на власний ризик і під свою відповідальність) та у випадку зміни середовища, оперативно застосовує адаптивні заходи. Тобто відповідальний суб'єкт управляє не дестабілізуючим фактором (ризиком, загрозою), а станом захищеності підприємства загалом, захищаючи інтереси, яким може бути завдана шкода.

Така строгість, що може здатися менш варіабельною, водночас зменшує протиріччя, колізії, маніпуляції, полегшує процес комунікації між представниками різних галузей (структурних підрозділів).

Підсумовуючи викладене, варто більш доцільно узагальнити базові елементи системи безпеки підприємства, напрями та механізм забезпечення у їх взаємовпливі в найпростішу матрицю тактичного рівня, яка розглядає безпеку підприємства комплексно і може деталізуватися залежно від потреб підприємства (*таблиця*). Означену матрицю пропонуємо використовувати як аналітичний інструментарій у короткостроковому (до 1 року) або оперативному (до 6 місяців) плануванні.

Таблиця

Матриця тактичного рівня

Архітектура Безпеки Бізнесу Матриця тактичного рівня			Функціональні складові (напрями)				Забезпечення (управління)			
			Фінан- си	Кадри	Інфор- мація	Техно- логії	Аудит SWOT	Моні- торинг	Вплив	Вибір
Елементи структури	Інтереси (ресурси)									
	Загрози (ризик)	зов- нішні								
		вну- трішні								
	Суб'єк- ти									
	Заходи									

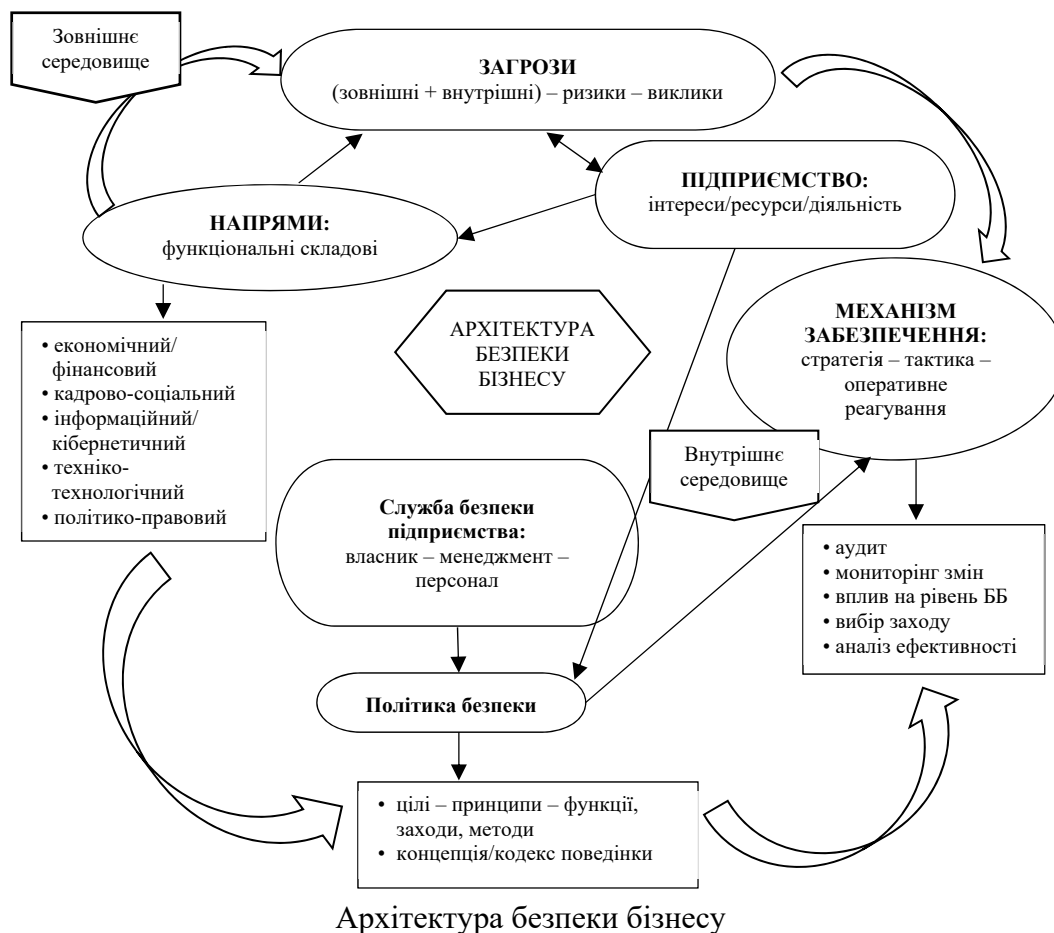
Джерело: побудовано автором.

Основна увага звертається на те, що аналітика в матриці проводиться окремо по напрямках кваліфікованими спеціалістами, а потім їх аудит інтегрується в загальну систему. Тобто інтереси, загрози, заходи визначаються окремо для фінансової, кадрової та інших функціональних напрямів (на кшталт фрагментарного ризик-менеджменту по сферах). Адже деколи одна й та сама загроза з різним ступенем дестабілізує інтереси по напрямках, а отже, потребує різних заходів реагування. До прикладу, мотивувати працівника до добросовісного виконання своїх обов'язків або підвищення кваліфікації навряд чи вдасться економічним інструментарієм, тут доречніше вибрати із соціально-етичних заходів менеджменту, які завчасно прописані в кваліфікованій аналітиці.

3. Схема архітектури безпеки підприємства

Учені правники розглядають підприємство не як частину національної економіки, а як самостійний суб'єкт правовідносин, стан захищеності якого формується шляхом узгодження його інтересів з інтересами всіх зацікавлених сторін. При цьому напрями забезпечення безпеки є не частиною економічної безпеки, а виступають абсолютно рівними блоками загальної архітектури безпеки підприємства (родовими об'єктами) (Сонюк, 2021б).

Комплексний аналіз підприємства як глобального об'єкта, в якому формують стан захищеності та стратегічно забезпечують безпеку в довгостроковому плануванні (4–7 років) може бути представлений такою схемою архітектури як мінімальна сукупність обов'язкових базових елементів (рисунк).

Джерело: побудовано автором.

Варто зазначити, що кожне підприємство як суб'єкт відношень внутрішнього до зовнішнього середовищ достатньо індивідуальне, тому самостійно визначає кількість важливих елементів своєї архітектури. Адже в стратегічному забезпеченні безпеки бізнесу важливішим є не кількість елементів системи, а їх взаємозв'язки та взаємовплив, що і творить архітектуру в цілому.

4. Державне регулювання безпеки бізнесу: правовий підхід

Розглянувши колізії в сприйнятті суб'єкта підприємницької діяльності, бізнесу та процесу забезпечення безпеки загалом представниками різних галузей знань, визначено, що це питання потребує подальших досліджень, обґрунтувань, спростування протиріч з метою надання рекомендацій щодо розроблення загального нормативного стратегічного акта з реалізації державної політики забезпечення безпеки бізнесу та типового приватно-правового акта корпоративного управління.

Архітектура безпеки бізнесу є складовою частиною архітектури національної безпеки України (зауважимо, що не тільки економічної безпеки). У незалежній Україні прийнято низку законодавчих актів з врегулювання порядку здійснення підприємницької діяльності (що не тотожно забезпеченню безпеки). А що ж з врегулюванням безпеки бізнесу на законодавчому рівні? Відповідно до нормативних документів ще з 90-х років XX ст., застосовуючи аналогію закону, юристи надають перевагу захисному системному підходу і розглядають безпеку підприємницької діяльності як *стан захищеності* та забезпеченості законних *інтересів* підприємства від зовнішніх і внутрішніх *загроз*.

Спеціальний закон (розділ іншого закону), який визначає базові терміни, напрями політики, типову концепцію безпеки підприємницької діяльності, суб'єктів, уповноважених за реалізацію безпекових заходів, станом на сьогодні відсутній. Зацікавлені сторони вимушені використовувати велику кількість нормативно-правових актів, у т.ч. рекомендаційних, кальково запозичених з європейського простору і неадаптованих до національного бізнес-середовища.

Так, державний орган стандартизації у 2018 р. прийняв національні стандарти, гармонізовані з європейськими та міжнародними стандартами, методом підтвердження з наданням чинності з 2019 р., зокрема: ДСТУ Менеджмент ризиків, (2018). Принципи та настанови та ДСТУ ISO/TR 31004:2018 (ISO/TR 31004:2013, IDT) Менеджмент ризиків. Настанова з впровадження ISO 31000. Стандарти досить популярні і широко використовуються в менеджменті. Проте формальне підтвердження взятих за основу міжнародних документів без адаптації з українським законодавством, не є гармонізацією, ба більше – суперечить національним законам, чим породжує нові колізії у законодавстві та протиріччя серед науковців і практиків. Так, згідно з п.3.1. ДСТУ ISO 31000:2018, "ризик – вплив невизначеності на цілі. Ефект – як відхилення від очікуваного, може бути позитивним, негативним або обома, і може стосуватися, створювати або призводити до можливостей і загроз". "Наслідки можуть бути певними або невизначеними і можуть мати позитивний або негативний прямий чи непрямий вплив на цілі." (п. 3.6). Отже, в Стандарті ризик визнається поняттям первинним, зокрема таким, що може призвести до загрози та/або позитивного наслідку.

Стандарти мають рекомендаційний характер і застосовуються на добровільній основі, хоча обов'язковість їх застосування може бути встановлена законодавцем власне у стандарті (ч.2 ст. 23 ЗУ "Про стандартизацію", 2014), а також орієнтують на "управління будь-яким типом ризику, будь-якої діяльності, включаючи прийняття рішень". Отже, радше є інструкцією із здійснення певного виду/рівня управлінської діяльності, що дозволяє прописати локальний акт підприємства, і не матиме обов'язкового характеру для зацікавлених суб'єктів (партнерів, інвесторів, стейкхолдерів, працівників і т. п.). Проте такий ситуативний

підхід, невизначеність з наслідками та взаємовплив у всій системі безпеки не надає можливості побудувати схему архітектури безпеки підприємства і навіть матрицю тактичного рівня забезпечення безпеки.

Цікавим видається рекомендаційний нормативний акт, прийнятий Нацкомісією з цінних паперів та фондового ринку (Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації, 2020) із застереженням, що "зміст цього кодексу не слід тлумачити як юридичну чи фінансову консультацію". Чому? Тому що, цей акт містить рекомендації і практики організації корпоративного управління підприємством у західноєвропейському розумінні та стосується акціонерів, керівників, стейкхолдерів, інвесторів, працівників.

Згідно з п. 6 Кодексу "процес управління ризиками виявляє, аналізує і контролює ризики та пом'якшує можливі обставини, які можуть негативно вплинути на досягнення цілей компанії" (тут про позитивні наслідки не йдеться).

Означений рекомендаційний акт загалом не протирічить українському законодавству і може бути взятий за основу як типовий локальний нормативний акт підприємства на стратегічному рівні управління.

Зауважимо, що сьогодні, за українським законодавством, корпоративне управління є явищем набагато вужчим, ніж в європейському середовищі. Така нормативна неузгодженість потребує подальших досліджень та гармонізації національного законодавства з європейським.

Про виклики в українському бізнес-середовищі, стратегічні напрями захисту і розвитку бізнесу, необхідність формування сприятливої законодавчої бази уповноважені державні органи зазначають у низці програмних документів ще з початку XXI ст. Проте проблема бізнесу не змінилася і після завершення дії Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва (МСП) в Україні на період до 2020 р. Однією з основних проблем для бізнесу є недосконалість законодавства, тим більше в умовах євроінтеграції. З метою вдосконалення українського законодавства та його адаптації до регулятивного середовища ЄС з врахуванням інтересів МСП (принципу *Think Small First*), Департаментом регуляторної політики і підприємництва Мінекономіки України в січні 2024 р. запропоновано проєкт Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації МСП на період до 2027 р.

Структурно проєкт Стратегії окреслює: аналіз поточного стану справ у сфері МСП; стратегічні напрями (контекст і виклики), цілі та пріоритетні завдання; операційний план заходів на 2024–2027 рр., відповідальних суб'єктів, строк виконання, очікувані результати та індикатори розв'язання виявлених у сфері МСП проблем. Окрім іншого, також передбачено заходи полегшення регуляторного середовища, узгодження законодавства з актами ЄС, заходи підтримки МСП, розвиток культури підприємництва, заохочення практик сталого розвитку.

Серед основних викликів економіки воєнного періоду для українських МСП названо проблеми в регуляторному та політичному середовищі. У Стратегії наголошується про потребу в чіткішій та більш сприятливій політиці з боку Уряду, спрощенні та оптимізації нормативно-правової бази, особливо з погляду оподаткування та правил ведення бізнесу, необхідності посилення підтримки у пріоритетних напрямках.

Передбачається, що впровадження та реалізація рекомендованих заходів підтримки бізнесу надасть можливість покращити позиції України в міжнародних рейтингах, що оцінюють легкість ведення бізнесу та економічну свободу, із визначенням її місця в групі "помірно вільних країн" за рейтингом Індексу економічної свободи (усі держави – члени ЄС належать до цієї категорії або категорій вище), а також покращить позиції України відповідно до глави 20 перемовин щодо вступу України до ЄС. Такі середньострокові пріоритети захисту, відновлення та розвитку МСП, спрямовані на забезпечення відповідно до норм ЄС, сприятимуть інтеграції українського бізнесу в європейський простір.

Висновки

Запропоновано розглядати безпеку бізнесу системно як складну архітектуру, що характеризується багатогранністю взаємозв'язків складових елементів. Подано базову схему архітектури з мінімально необхідним набором обов'язкових елементів. Зазначена архітектура дає змогу формувати стан захищеності навіть найменшому підприємству з одним власником та ФОП. Розширення архітектури здійснюється на розсуд внутрішньої служби безпеки залежно від розміру підприємства, сфери його діяльності та навколишнього середовища. Оперативні заходи на конкретні дестабілізуючі фактори для підприємства виводяться програмною матрицею безпеки тактичного рівня реагування.

Варто звернути увагу, що чинне українське законодавство не повною мірою відповідає воєнним викликам у бізнес-середовищі та унікальним потребам МСП, що робить дотримання регуляторних норм основною перешкодою в розвитку національного підприємництва. Нормативна неоднозначність, часті законодавчі зміни та відсутність правової стабільності суттєво ускладнюють ведення бізнесу і комунікацію з відповідальними державними органами. Повоєнне відновлення та подальша інтеграція України в європейське регуляторне середовище вимагає змін національного законодавства, але не механічною імплементацією європейських норм, а з узгодженням базової термінології.

Прийняття спеціального закону/стратегії у сфері безпеки бізнесу як акта вищої юридичної сили спростує дискусійність, протирічність серед теоретиків та на практиці зменшить обсяг нормативно-правової бази підприємства з питань безпеки (принцип доступності закону).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Бондаренко, Н., & Ситніченко, О. (2023). Організаційно-правове забезпечення інформаційної безпеки підприємств. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , (2), 76–87. Серія. Юридичні науки.	Bondarenko, N., & Sytnichenko, O. (2023). Organizational and legal provision of information security of enterprises. <i>Foreign trade: economy, finance, law</i> , (2), 76–87. Series. Legal sciences.
Буняк, Н., & Мельник, А. (2023). Сутнісні характеристики ризик-менеджменту підприємства, 79–83. https://www.researchgate.net/profile/Vadym-Polishchuk/publication/372128812_Teoretiko-prikladne_doslidzenna_pensijnogo_reformuvanna_v_Ukraini/links/64a579c2c41fb852dd53e706/Teoretiko-prikladne-doslidzenna-pensijnogo-reformuvanna-v-Ukraini.pdf#page=79	Bunyak, N., & Melnyk, A. (2023). Essential characteristics of enterprise risk management, 79–83. https://www.researchgate.net/profile/Vadym-Polishchuk/publication/372128812_Teoretiko-prikladne_doslidzenna_pensijnogo_reformuvanna_v_Ukraini/links/64a579c2c41fb852dd53e706/Teoretiko-prikladne-doslidzenna-pensijnogo-reformuvanna-v-Ukraini.pdf#page=79
Гайшук, І. (2019). Міжнародні стандарти управління ризиками. <i>Фінансовий контроль</i> , 8(163), 24–27. https://fincontrolnew.com.ua/attachments/6d9e0ad2-134b-49ee-be78-fb6ab36b76f4_9.pdf	Gaishuk, I. (2019). International standards of risk management. <i>Financial control</i> , 8(163), 24–27. https://fincontrolnew.com.ua/attachments/6d9e0ad2-134b-49ee-be78-fb6ab36b76f4_9.pdf
Герасименко, О. М. (2021). <i>Ризик-орієнтоване управління в системі економічної безпеки підприємства</i> [Дис. д-ра екон. наук: 20.04.02]. Київ. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/gerasimenko_2021-disertatsija.pdf	Gerasimenko, O. M. (2021). <i>Risk-oriented management in the system of economic security of the enterprise</i> [Doctoral dissertation: 20.04.02]. Kyiv. https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/gerasimenko_2021-disertatsija.pdf
Данілова, Е. І. (2020). Концепція системного підходу до управління економічною безпекою підприємства. монографія. Вінниця: Європейська наукова платформа. https://publishing.logos-science.com/index.php/books/article/view/danilova.kontseptsiiia-2020/7	Danilova, E. I. (2020). The concept of a system approach to the management of the economic security of the enterprise. Vinnytsia: European Scientific Platform. https://publishing.logos-science.com/index.php/books/article/view/danilova.kontseptsiiia-2020/7
Дідик, А. М. (2019). Економічна безпека підприємства. Львів, Львівська політехніка.	Didik, A. M. (2019). Economic security of the enterprise. Lviv. Lvivska politechnika.
ДСТУ. <i>Менеджмент ризиків</i> . (2018). <i>Принципи та настанови</i> (ISO 31000:2018, IDT). [Чинний від 2019-01-01]. https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en	DSTU. Risk Management (2018). Principles and guidelines on implementation (ISO 31000:2018). https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en
Дуб, Б. С. (2016). Система економічної безпеки підприємства: поняття та структура. https://www.researchgate.net/publication/322958986_Sistema_ekonomichnoi_bezpeki_pidpriemstva_po_natta_ta_struktura	Dub, B. S. (2016). System of economic security of the enterprise: concept and structure. https://www.researchgate.net/publication/322958986_Sistema_ekonomichnoi_bezpeki_pidpriemstva_po_natta_ta_struktura
Дунаєва, Ю., & Зайцева, А. (2023). Ризик-орієнтоване управління підприємствами в умовах невизначеності зовнішнього контексту. <i>Електронне наукове фахове видання "Адаптивне управління: теорія і практика"</i> , 15(30). Серія "Економіка". https://amtp.org.ua/index.php/journal2/article/view/539/459	Dunayeva, Yu., & Zaitseva, A. (2023). Risk-oriented management of enterprises in conditions of uncertainty of the external context. <i>Electronic scientific publication "Adaptive management: theory and practice"</i> . Series "Economics", 15(30). https://amtp.org.ua/index.php/journal2/article/view/539/459

Закон України "Про Бюро економічної безпеки України" № 1150-IX. (2021, 28 січня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-IX#Text	The Law of Ukraine "About Bureau of Economic Security of Ukraine" No. 1150-IX. (2021, 28 January) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-IX#Text
Закон України "Про національну безпеку України" № 2469-VIII. (2018, 21 червня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text	The Law of Ukraine "About the national security of Ukraine" № 2469-VIII. (2018, 21 June). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text
Закон України "Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні" № 4618-VI (2012, 22 березня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text	Law of Ukraine "On the development and state support of small and medium-sized enterprises in Ukraine" № 4618-VI (2012, 22 March). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text
Закон України "Про стандартизацію" № 1315-VII (2014, 05 червня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text	Law of Ukraine "On Standardization" No. 1315-VII (2014, 05 June) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text
Зубко, Т. Л. (2023). Економічна безпека підприємств торгівлі в умовах євроінтеграції: [Автореф. дис. д-ра екон. наук, Державний торговельно-економічний університет].	Zubko, T. L. (2023). Economic security of trade enterprises in the conditions of European integration: [Abstract dis... Dr. Econ. Sciences, SUTE].
Ковальська, Л., Голій, О., & Голій, В. (2023). Економічна безпека підприємства: сутність, структура та механізм забезпечення. <i>Економічний форум</i> , 1(1), 126–137. https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2023-1-16	Kovalska, L., Golii, O., & Golii, V. (2023). Economic security of the enterprise: essence, structure and mechanism of provision. <i>Economic Forum</i> , 1(1), 126–137. https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2023-1-16
Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації. (2020). Рішення НКЦПФР (Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку) від 12 березня 2020. №118. https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii/	Code of corporate governance: key requirements and recommendations. (2020). Decision of the National Securities and Stock Market Commission (NCSMFR) dated March 12, 2020. No. 118. https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii/
Меліхова, Т. О. (2018). Наукові підходи до визначення сутності поняття "Економічна безпека підприємства". <i>Науковий вісник Ужгородського національного університету</i> , (17), ч. 1, 167–170. http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/17_1_2018ua/38.pdf	Melikhova, T. O. (2018). Scientific approaches to determining the essence of the concept "Economic security of the enterprise" <i>Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University</i> , (17), p. 1, 167–170. http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/17_1_2018ua/38.pdf
Мельниченко, Р. В., & Нікітенко, В. М. (2024). Правове забезпечення корпоративної безпеки. Київ. ДТЕУ.	Melnichenko, R. V. & Nikitenko, V. M. (2024). Legal provision of corporate security. Kyiv. SUTE.
Овандер, Н. Л. (2021). Огляд міжнародних та українських стандартів з управління ризиками з погляду сучасних викликів та загроз. <i>Економіка та суспільство</i> , (27). https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/441	Ovander, N. (2021). Overview of international and ukrainian risk management standards in view of current challenges and threats. <i>Economical and society</i> , (27). https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/441

Подільчак, О. М., & Дунаєва, Т. Є. (2023). Інформаційні методики кібербезпеки як складова інформаційної безпеки під час війни в Україні. <i>Наукові інновації та передові технології</i> , 13(27), 329–341. https://52058/2786-5274-2023-13(27)-329-341 http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/7227/7268	Podilchak, O. M., & Dunaeva, T. E. (2023). Information methods of cyber security as a component of information security during the war in Ukraine. <i>Scientific innovations and advanced technologies</i> , 13(27), 329–341. https://52058/2786-5274-2023-13(27)-329-341 http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/7227/7268
Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 853-р (2020, 1 липня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/853-2020-%D1%80#Text	On the approval of the plan of measures for the implementation of the Concept of implementation of state policy in the sphere of promoting the development of socially responsible business in Ukraine for the period until 2030. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 853-r. (2020, 1 July). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/853-2020-%D1%80#Text
Про прийняття та скасування національних стандартів, прийняття поправки до національного стандарту: Наказ ДП "УкрНДНЦ" Державне підприємство "Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості" № 46 (2018, 29 листопада). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0446774-18#Text	On adoption and cancellation of national standards, adoption of an amendment to the national standard: Order of SE "UkrNDNC" State Enterprise "Ukrainian Research and Training Center for Standardization, Certification and Quality Problems" No. 46 (2018, 29 November). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0446774-18#Text
Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 66-р. (2020, 24 січня). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#n8	On the approval of the Concept of implementation of state policy in the sphere of promoting the development of socially responsible business in Ukraine for the period until 2030: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 66-p. (2020, 24 January). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#n8
Проект Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року: Міністерство економіки України Департамент регуляторної політики та підприємництва (2024, 25 січня) https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=454b13bc-3503-4185-b59d-b60f6467748c&title=ProektStrategiiVidnovlenniaStalogoRozvitkuTaTsifrovoiTransformatsiiMalogoTaSerednogoPidprimnitstvaNaPeriodDo2027-Roku	Project of the Strategy for the recovery, sustainable development and digital transformation of small and medium-sized enterprises for the period until 2027: Ministry of Economy of Ukraine, Department of Regulatory Policy and Entrepreneurship (2024, 25 January). https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=454b13bc-3503-4185-b59d-b60f6467748c&title=ProektStrategiiVidnovlenniaStalogoRozvitkuTaTsifrovoiTransformatsiiMalogoTaSerednogoPidprimnitstvaNaPeriodDo2027-Roku
Рожков, В. О. (2016). Підходи до визначення сутності поняття економічної безпеки. <i>Економіка та управління підприємствами</i> , (10), 478–480. http://global-national.in.ua/archive/10-2016/99.pdf	Rozhkov, V. O. (2016). Approaches to determining the essence of the concept of economic security. <i>Economics and enterprise management</i> , (10), 478–480. http://global-national.in.ua/archive/10-2016/99.pdf
Сонюк, О. В. (2021a). Визначення дефініцій: загроза, ризик, небезпека в сфері підприємницької діяльності. <i>ScienceRise: Juridical Science</i> , 3(17). http://journals.urau.ua/sr_law/article/view/238317	Sonyuk, O. V. (2021a). Defining definitions: threat, risk, danger in the field of entrepreneurial activity. <i>Juridical Science</i> , 3(17). http://journals.urau.ua/sr_law/article/view/238317

Сонюк, О. В. (2021б). Понятійно-категоріальний апарат безпекознавства. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, (4), 85–95. Серія Юридичні науки. http://zt.knute.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2842&catid=315&lang=uk

Sonyuk, O. V. (2021b). Conceptual and categorical apparatus of security science. *Foreign trade: economy, finance, law*, (4), 85–95. Series Legal sciences. http://zt.knute.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2842&catid=315&lang=uk

Сосновська, О. О., & Деденко, Л. В. (2019). Ризик-менеджмент як інструмент забезпечення стійкого функціонування підприємства в умовах невизначеності. *Європейський науковий журнал економічних і фінансових інновацій*, 1 (3), 70–89. https://www.researchgate.net/publication/337130365_rizikmenedzment_ak_instrument_zabezpecenna_stijkogo_funkcionuvanna_pidpriemstva_v_umovah_neviznachenosti

Sosnosvka, O. O., & Dedenko, L.V. (2019). Risk management as a tool to ensure stable functioning of the enterprise in conditions of uncertainty. *European Scientific Journal of Economic and Financial Innovations*, 1(3), 70–89. https://www.researchgate.net/publication/337130365_rizikmenedzment_ak_instrument_zabezpecenna_stijkogo_funkcionuvanna_pidpriemstva_v_umovah_neviznachenosti

Ткачук, Г. О. (2020). Економічна безпека підприємств в умовах трансформаційних перетворень [Дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.04. Одеська нац. акад. харчових технологій].

Tkachuk, G. O. (2020). Economic security of enterprises in the minds of transformations [Doctoral dissertation: 08.00.04. Odeska nat. acad. food technologies].

Хринюк, О. С., & Корчовна, М. Р. (2015). Система забезпечення економічної безпеки підприємства: основні елементи. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3927>

Hryniuk, O. S., & Korchovna, M. R. (2015). The system of ensuring the economic security of the enterprise: basic elements. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3927>

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор пов'язаний з установою, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Сонюк О. Архітектура безпеки бізнесу. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 85–99. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)07](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)07)

Надійшла до редакції 20.05.2024.

Отримано після доопрацювання 27.05.2024.

Прийнято до друку 29.05.2024.

Публікація онлайн 11.06.2024.

КОЛОГОЙДА Олександра,

д. ю. н., професор

Київського національного університету

ім. Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна

ORCID ID: 0000-0001-6929-3225

a.kolohoida@icloud.com

KOLOHODA Oleksandra,

Doctor of Sciences (Law), Professor

Kyiv National University named after Taras

Shevchenko

60, Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine

ORCID ID: 0000-0001-6929-3225

a.kolohoida@icloud.com

**ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА
ДЕРЖАВНИХ АКЦІОНЕРНИХ
ТОВАРИСТВ**

У статті досліджено правовий аспект корпоратизації державних підприємств і пов'язані з цим питання правового режиму майна державних акціонерних товариств. Окреслено загальнотеоретичні підходи до визначення правового режиму майна та його особливостей у частині державних акціонерних товариств. На підставі системного правового аналізу законодавства, що регулює порядок приватизації (корпоратизації) державних підприємств, визначено корпоратизацію способом реорганізації державного підприємства в АТ або ТОВ, у процесі якого змінюється правовий режим державного майна, переданого до статутного капіталу господарського товариства, з державної на приватну власність товариства. Управління майном, переданим до статутного капіталу державних акціонерних товариств, здійснюється на засадах корпоративного управління акціями у статутному капіталі товариства. Проаналізовано правозастосовчу практику, пов'язану з формуванням майна державних акціонерних товариств. Гіпотеза: майно, передане до статутного капіталу державних акціонерних товариств, є приватною власністю товариства. Інше майно використовується товариством на праві оренди або господарського відання. Внесками до статутного капіталу державних акціонерних компаній можуть бути також майнові права на нерухоме майно – право господарського відання, право постійного користування, оренди. Передача майнових прав до статутного капіталу не є підставою зміни правового режиму державного майна на приватну власність товариства. Способами зміни правового режиму державного майна визначено: приватизацію майна державних підприємств, пакетів акцій (часток) держави у статутних капіталах господарських товариств, передачу ЦМК державного підприємства в оренду, приватизації (корпоратизації), продаж державного майна, передачу в найм (оренду) об'єктів державної власності на конкурентних засадах шляхом проведення електронних аукціонів (публічних торгів), безоплатну передачу в комунальну власність.

**LEGAL REGIME OF STATE
JOINT-STOCK COMPANIES'
PROPERTY**

The article examines the legal aspect of corporatization of state-owned enterprises and issues related to the legal regime of state joint-stock companies' property. The general theoretical approaches to determining the legal regime of property and its features in the part of state joint-stock companies are outlined. On the basis of a systematic legal analysis of the legislation regulating the procedure for privatization (corporatization) of state-owned enterprises, corporatization is defined as a method of reorganization of a state-owned enterprise into a JSC or LLC, in the process of which the legal regime of state property transferred to the authorized capital of a business company changes from state to private ownership of the company. Property transferred to the authorized capital of state joint-stock companies is managed on the basis of corporate management of shares in the authorized capital of the company. The law enforcement practice related to the formation of property of state joint-stock companies is analysed. Hypothesis: the property transferred to the authorized capital of state joint-stock companies is the private property of the company. Other property is used by the company under the right of lease or economic lease. Contributions to the authorized capital of state-owned joint-stock companies can also include property rights to real estate – the right of economic assignment, the right of permanent use, lease. The transfer of property rights to the authorized capital is not the basis for changing the legal regime of state property to the private property of the company. The methods of changing the legal regime of state-owned property are defined as: privatization of the property of state-owned enterprises, packages of shares (parts) of the state in the authorized capital of economic companies, transfer of a state-owned enterprise integral property complex for lease, privatization (corporatization), sale of state-owned property, transfer of state-owned objects for hire (lease) on a competitive basis by conducting electronic auctions (public bidding), free transfer to communal ownership.

Ключові слова: економічні відносини, правовий режим майна, державні акціонерні товариства, корпоратизація, господарське відання, управління об'єктами державної власності.

Keywords: economic relations, legal regime of property, state joint stock companies, corporatization, business administration, management of state property objects.

Вступ

Реформування державного сектору економіки, зміна правового регулювання правовідносин у частині правового режиму підприємств державної форми власності, приватизації та корпоратизації, особливостей управління об'єктами державної власності та корпоративного управління, пропозиції скасування ГК України з відмовою від права господарського відання та оперативного управління, судові спори щодо державної реєстрації майна державних акціонерних товариств, розпорядження таким майном та його витребуванням у державну власність зумовлюють актуальність теми цієї статті.

Дослідженням питань майнової основи акціонерних товариств, створених державою шляхом корпоратизації, у різний час займалися такі вчені: О. М. Вінник, Л. О. Волкова, Ю. М. Дзера, В. В. Добровольська, А. М. Захарченко, О. Р. Кібенко, В. М. Кравчук, В. М. Махінчук, Д. А. Погрібний, О. П. Подцерковний, К. О. Рябова, І. А. Селіванова, І. В. Спасибо-Фатєєва, О. А. Черненко, В. С. Щербина та інші.

Метою статті є дослідження правового регулювання корпоратизації державних підприємств, формування теоретичної основи статусу майна державних акціонерних товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), на засадах обґрунтування гіпотези про право приватної власності товариства на майно, передане до статутного капіталу державних акціонерних товариств. Зазначене не виключає можливість держави внести до статутного капіталу й майнові права, що мають грошову оцінку. Це сприятиме єдності механізму правозастосування за вирішення судами спорів, пов'язаних з набуттям, реєстрацією та розпорядженням таким майном.

1. Поняття "правовий режим майна"

Правовий режим (юридичний статус) майна суб'єктів господарювання – це передбачена власником майна (уповноваженим органом) в індивідуальному правовому акті або договорі сукупність таких статичних (структура та види майна, його правовий титул) і динамічних елементів (порядок набуття, використання й вибуття майна, у тому числі шляхом звернення стягнення кредиторами, а також вчинення дій щодо розпорядження майном уповноваженими органами) (Щербина, 2020, с. 6). Правовий режим майна визначається виключно законами України (п. 7 ч. 1 ст. 92 Конституції України) (Конституція України, 1996).

Ч. 2 ст. 22 ГК України відносить до суб'єктів господарювання державного сектору економіки як суб'єктів, що діють виключно на

основі державної власності, так і суб'єктів, державна частка у статутному капіталі яких перевищує 50% або становить частку, яка забезпечує державі можливість вирішального голосу в управлінні діяльністю таких суб'єктів (Господарський кодекс України, 2003). Уповноважений державою орган управління визначає правовий статус (режим) майна суб'єкта господарювання державного сектору економіки в порядку, визначеному ГК України та законами (ч. 6 ст. 22 ГК України).

Одним з таких суб'єктів є державне акціонерне товариство.

2. Поняття "державне акціонерне товариство"

Державні акціонерні товариства – це акціонерні товариства, 100% акцій у статутному капіталі яких є у державній власності (ч. 3 ст. 3 Закону України від 27.07.2022 р. "Про акціонерні товариства" зі змінами згідно із Законом №2792-IX від 01.12.2022 р.) (Закон України "Про акціонерні товариства", 2022).

До кваліфікуючих ознак державних акціонерних товариств належать: юридична особа приватного права, заснована державою в особі уповноваженого державного органу, частка (кількість акцій) держави у якій забезпечує їй право вирішального впливу при прийнятті рішень; особливий порядок формування статутного капіталу та управління справами товариства; спеціальна правоздатність – наділення особливими правами та обов'язками в частині використання та розпорядження майном з метою задоволення державних і суспільних потреб (Винар, 2006; Рябова та ін., 2018, с. 89).

В єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань обліковуються Державне публічне акціонерне товариство "НАК "Укراгролізинг", Державне публічне акціонерне товариство "Будівельна компанія "Укрбуд", Публічне акціонерне товариство "Державне акціонерне товариство "Чорноморнафтогаз", Державне акціонерне товариство "Придніпровські магістральні нафтопроводи", акціонерне товариство "Національна атомна енергетична компанія "Енергоатом", де єдиним акціонером (прямо або опосередковано) є держава.

Закон України "Про акціонерні товариства" (ст. 6), що містить класифікацію акціонерних товариств на публічні та приватні (тип товариства), ще не є вказівкою на їх форму власності. Тип товариства визначає спосіб розміщення та обігу акцій (публічна пропозиція та перебування в обігу на організаторі торгівлі або приватне розміщення). Тип не обов'язково має бути складовою повного найменування товариства (ч. 4 ст. 3 Закону "Про акціонерні товариства").

Правовий статус державних акціонерних товариств регулюється Законом "Про акціонерні товариства", а особливості визначено спеціальними законами. Щодо товариств, які перебувають у процесі приватизації (корпоратизації) державних і комунальних унітарних підприємств, до

виконання плану приватизації (розміщення акцій) такі особливості встановлено законами про приватизацію та корпоратизацію (ч. 2, 3 ст. 1 Закону "Про акціонерні товариства").

3. Корпоратизація як спосіб створення державних акціонерних товариств

Одним зі способів створення державних акціонерних товариств є корпоратизація – перетворення державного підприємства в акціонерне товариство, яке є правонаступником підприємства, що приватизується (ч. 3 ст. 3 Закону України "Про акціонерне товариство", Указ Президента України "Про корпоратизацію підприємств" № 210/93 від 15 червня 1993 р. (Указ Президента України "Про корпоратизацію підприємств", 1993), ст. 17 Закону України від 18 січня 2018 року "Про приватизацію державного майна" (надалі – Закон України "Про приватизацію державного майна") (Закон України "Про приватизацію державного майна", 2018).

Основною метою корпоратизації є підвищення інвестиційної привабливості державних підприємств, обмеження політичного впливу на бізнес, залучення коштів для реалізації інноваційних проєктів (Добровольська, 2023, с. 196).

В. М. Махінчук звертає увагу, що в умовах реформування законодавства з метою підвищення ефективності державних підприємств шляхом корпоратизації, надзвичайно важливим є прийняття спеціального закону (Махінчук, 2019, с. 133). Однак проєкт Закону України "Про корпоратизацію державних підприємств" так і не ухвалено.

4. Порядок формування статутного капіталу державних акціонерних товариств

Статутний капітал державних акціонерних товариств формується за рахунок майна державного підприємства, що підлягає корпоратизації.

Ст. 12 Закону України "Про господарські товариства" наділяє товариство правом власності на майно, передане йому засновниками (учасниками), а також продукцію (товари, роботи, послуги), вироблені товариством, одержані доходи, майно, набуте на законних підставах (Закон України "Про господарські товариства", 1991).

ЦК України закріпив аналогічні норми щодо правового режиму майна акціонерних товариств (ст. 115 ЦК України) (Цивільний кодекс України, 2003).

Норми Закону України "Про господарські товариства", які регулювали питання створення та діяльності акціонерних товариств, втратили чинність у 2008 р. у зв'язку з прийняттям Закону України "Про акціонерні товариства". Особливості створення правового статусу та діяльності акціонерних товариств у процесі приватизації та корпоратизації у період до виконання плану приватизації (розміщення акцій)

визначено законодавством про приватизацію та корпоратизацію (ч. 3 ст. 152 ЦК України, ч. 3 ст. 1 Закону України від 27.07.2022 р. "Про акціонерні товариства" (Закон України "Про акціонерні товариства", 2022).

Закон України від 21.09.2006 "Про управління об'єктами державної власності" передбачає особливості управління акціонерними товариствами, у статутних капіталах яких є корпоративні права держави або територіальної громади. Об'єктами державної власності є корпоративні права, що належать державі (абз. 5 ч. 1 ст. 3 Закону України "Про управління об'єктами державної власності", 2006). Майно, внесене до статутного капіталу товариства, у статутному капіталі якого є корпоративні права держави (понад 50% акцій (часток) прямо або опосередковано) є власністю такого господарського товариства, крім спеціально визначених законом випадків відповідно до ч. 9 ст. 11 Закону України "Про управління об'єктами державної власності" зі змінами (Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління юридичних осіб, акціонером (засновником, учасником) яких є держава", 2024).

Держава може бути засновником юридичних осіб як публічного, так і приватного права (ст. 81, 167 ЦК України). Корпоративні суб'єкти бізнесу (господарські товариства) як юридичні особи приватного права є власниками переданого їм державного майна, а держава є власником акцій, що наділяє її корпоративними правами щодо таких суб'єктів. Розмір частки (пакет акцій) держави не впливає на віднесення такого товариства до юридичних осіб публічного права як суб'єктів державної форми власності (Черненко, 2019, с. 132).

Право власності товариства на майно визначає право товариства щодо володіння, користування та розпоряджання майном з урахуванням особливостей щодо способів, встановлених законом за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. 316, 317 ЦК України), право вступати у правовідносини щодо такого майна та нести відповідальність перед кредиторами за рахунок такого майна.

Питання про те, чи може товариство одночасно мати майно на різних правових титулах (режимах) – праві господарського відання та праві власності є дискусійним в юридичній літературі. Складним є також питання, яким чином визначається правовий статус (режим) майна, набутого акціонерним товариством з використанням майна, переданого до статутного капіталу, якщо останнє не є власністю товариства.

У листі Міністерства юстиції України від 11.01.2007 №19-32/2 "Роз'яснення порядку реєстрації прав власності на об'єкти нерухомого майна залежно від форми власності" зазначено, що державне майно, передане до статутного капіталу державного акціонерного товариства, залишається у державній власності. Відчуження такого майна можливе лише за рішенням органу приватизації через приватизаційні процедури в порядку, визначеному законом (Лист Міністерства юстиції України, 2007). Питання, на якому правовому режимі (державної власності, господарського

відання, приватної власності) має проводитися державна реєстрація майна акціонерного товариства, засновником і власником 100% акцій якого є держава, має вирішуватись окремо у кожному конкретному випадку щодо окремого індивідуально визначеного майна. При цьому слід зважати на те, що товариство може володіти майном на різних правових титулах (режимах).

Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 № 221 "Про утворення відкритого акціонерного товариства "Державна акціонерна компанія "Автомобільні дороги України" статутний капітал товариства сформовано за рахунок внесення майна державних дорожніх підприємств (Постанова КМУ "Про утворення відкритого акціонерного товариства "Державна акціонерна компанія "Автомобільні дороги України", 2002). Наказом від 05.03.2002 № 93 товариство визначено правонаступником майна, інших активів та пасивів балансів, майнових прав і обов'язків цих підприємств. Відповідно до п. п. 5.4. Статуту АТ "ДАК "Автомобільні дороги України" є власником майна, внесеного засновником до статутного фонду. Товариство, реалізуючи право власності, володіє, користується та розпоряджається належним майном, вчиняючи будь-які дії, що не суперечать закону та меті діяльності товариства (п. 5.6) (Статут АТ "ДАК "Автомобільні дороги України", 2022).

Законом України від 13 липня 2021 р. "Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності" врегульовано перетворення Державного концерну "Укроборонпром" в акціонерне товариство. Статутний капітал АТ "Укроборонпром" сформовано за рахунок: майна, закріпленого за Державним концерном "Укроборонпром"; за балансовою (залишковою) вартістю; пакетів акцій (часток у статутному капіталі) господарських товариств в оборонно-промисловому комплексі.

Товариство є власником акцій (часток) у статутному капіталі господарських товариств оборонно-промислового комплексу, внесених до статутного капіталу, та іншого майна, набутого на не заборонених законодавством підставах (ч. 4 ст. 4 Закону). АТ "Укроборонпром" не має права передавати в заставу, продавати, а також вчиняти інші дії, що мають наслідком перехід права власності на майно, в інший спосіб розпоряджатися належними їм акціями (частками у статутному капіталі) господарських товариств в оборонно-промисловому комплексі без згоди Кабінету Міністрів України. Іншим майном АТ "Укроборонпром" має право самостійно розпоряджатися відповідно до порядку, затвердженого наглядовою радою акціонерного товариства (ст. 5 Закону) (Закон України "Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності", 2021).

Об'єкти державної власності, що передаються державним акціонерним товариствам не на праві власності, а на праві господарського відання або користування, не включаються до статутного капіталу товариства, наприклад, п. 25 Статуту ПАТ "НАК "Нафтогаз України"

(Постанова Кабінету Міністрів України "Питання акціонерного товариства "Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України", 2016), ст. 4 Закону України від 23 лютого 2012 року "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування" щодо статутного капіталу ПАТ "Укрзалізниця" (Закон України "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування", 2012). Вартість таких об'єктів державної власності не впливає на розмір статутного капіталу товариства, а їх передача товариству не є способом оплати державою акцій (Черненко, 2019, с. 133).

У Листі-роз'ясненні Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2022 р. № 95809/94789-33-22/8.4.1 "Щодо особливостей проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, що передане до статутного капіталу акціонерного товариства "Українська залізниця" (Лист-роз'яснення Міністерства юстиції України, 2022) зазначено, що відповідно до ст. 4, 10 Закону України від 23.02.2012 "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування" статутний капітал Товариства сформовано за рахунок:

- майна залізничного транспорту загального користування, переданого у власність товариства як вклад до статутного капіталу;
- 100% акцій товариств, що проводять ремонт тягового рухомого складу та виготовляють залізобетонні конструкції і шпали;
- акцій (часток, паїв), що належать державі у статутному капіталі господарських товариств, утворених за участі підприємств залізничного транспорту;
- права постійного користування земельними ділянками, наданими для розміщення підприємств залізничного транспорту;
- права господарського відання магістральними залізничними лініями загального користування, технологічними спорудами, передавальними пристроями, що є державною власністю (Закон України "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування", 2012).

Отже, до статутного капіталу АТ "Українська залізниця" внесено як майно на праві власності, так і майнові права: господарського відання нерухомим майном та постійного користування земельними ділянками.

Внеском до статутного капіталу акціонерного товариства можуть бути: гроші, цінні папери, інші речі або майнові та інші відчужувані права, що мають грошову оцінку (ст. 115 ЦК України) – право господарського відання (похідне від права власності речовим правом суб'єкта підприємництва), право постійного користування, оренди. Передача майнових прав до статутного капіталу не є підставою зміни правового режиму державного майна на приватну власність товариства.

Право господарського відання передбачає, що суб'єкт володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням права розпорядження в частині окремих видів майна необхідністю отримання згоди власника у випадках, передбачених ГК України та іншими законами (ст. 136 ГК України). Право власника майна засновувати господарські організації, закріплюючи за ними майно на праві господарського відання, визначено ч. 2 ст. 135 ГК України.

Отже, для висновку про правові режими майна державного акціонерного товариства слід досліджувати обсяг прав, визначених державою у Постанові "Про перетворення державного підприємства в акціонерне товариство" та у положенні, закріпленому першою редакцією статуту. Майно, передане до статутного капіталу державних акціонерних товариств, є приватною власністю товариства. Інше майно використовується товариством на праві оренди або господарського відання.

Об'єктом права державної власності в державному акціонерному товаристві є акції (частки) господарських товариств, а не саме майно господарських товариств, засновником яких є держава. Держава може володіти акціями (частками) у статутному капіталі товариств, створених у процесі приватизації на підставі Закону України від 18.01.2018 "Про приватизацію державного майна" (Закон України "Про приватизацію державного майна", 2018) або корпоратизації на підставі Указу Президента України від 15 червня 1993 р. № 210/93 "Про корпоратизацію підприємств" (Указ Президента України "Про корпоратизацію підприємств", 1993), у державних холдингових компаніях, створених відповідно до Закону України від 15.03.2006 "Про холдингові компанії в Україні" (Закон України "Про холдингові компанії в Україні", 2006), у національних і державних акціонерних компаніях, створених на підставі постанов Кабінету Міністрів України й указів Президента України, а також у статутному капіталі банків, акції яких засновані державою або набуті державою відповідно до Законів України від 7.12.2000 "Про банки і банківську діяльність" (Закон України "Про банки і банківську діяльність", 2000) та від 23.02.2012 "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб" (Закон України "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб", 2012).

Науковцями справедливо підкреслюється, що правовий режим майна всіх акціонерних товариств, незалежно від участі в них держави, має бути єдиним. І. А. Селіванова зазначає, що всі акціонерні товариства мають визнаватись власниками свого майна, а держава, як і інші акціонери, повинна впливати на управління товариством та закріпленим за ним майном через механізм реалізації належних їй корпоративних прав (Селіванова, 2009, с. 46). На думку Погрібного, внесення майна як вкладу до статутного фонду товариства припиняє право власності держави на таке майно. Воно переходить у власність створеної корпорації (Погрібний, 2009, с. 50). І. В. Спасибо-Фатєєва

та інші зазначають, що акціонерне товариство, створене у процесі корпоратизації, є власником майна, переданого йому засновником як внесок до статутного капіталу, а держава є власником акцій таких товариств до їх відчуження в установленому законодавством порядку (Спасибо-Фатєєва та ін., 2017, с. 180, Селіванова, 2007, с. 217; Кібенко, 2013, с. 179; Черненко, 2019, с. 130). О. П. Подцерковний зауважує, що, захищаючи право державної власності, Кабінет Міністрів України використовує право господарського відання для закріплення майна, переданого до статутного капіталу державних акціонерних товариств, створених у процесі корпоратизації. Однак останні за своєю правовою природою не можуть функціонувати на підставі власності держави. За державою повинні зберігатися корпоративні права, а державне акціонерне товариство має право власності на майно (Подцерковний, 2012, с. 395). Л. О. Волкова зазначає, що право господарського відання та оперативного управління є правовими титулами майна державних підприємств. Акціонерне товариство є об'єднанням капіталів, що вимагає закріплення за ним майна на праві власності, незалежно від кількості акцій, що належать державі (Волкова, 2019, с. 132).

Водночас Ю. М. Дзера на підставі норм Закону України "Про приватизацію державного майна" вважає, що змінювати державну форму власності можна виключно шляхом приватизації. Способом приватизації за законом не є передача майна корпоратизованого державою унітарного підприємства до статутного фонду (капіталу) акціонерного товариства у процесі його заснування. Державне майно, внесене до статутного капіталу державного акціонерного товариства, до завершення процедури приватизації (продажу належних державі акцій такого акціонерного товариства) залишається державною власністю (Дзера, 2010, с. 61).

Зазначена позиція не враховує, що приватизація не є виключним (унікальним) способом відчуження державного майна. Слушною є позиція А. М. Захарченка, що закон визначає загальні умови правового статусу господарських товариств та порядок набуття ними права власності на майно, передане учасниками як внесок до статутного капіталу у власність. Передача майна державою акціонерному товариству у власність може розглядатись як один зі способів відчуження такого майна (поряд з приватизацією та іншими окремими способами) (Захарченко, 2016, с. 128).

Ч. 3 ст. 145 ГК України та ст. 345 ЦК України передбачають приватизацію як один зі способів, а не виключний спосіб зміни правового режиму державного майна. Інші підстави зміни правового режиму майна суб'єкта господарювання можуть бути передбачені законом в порядку ч. 5 ст. 145 ГК України.

Способами зміни правового режиму державного майна є:

- приватизація майна державних підприємств, пакетів акцій (часток) держави в статутних капіталах господарських товариств (ч. 3 ст. 145 ГК України, ст. 345 ЦК України, Закон України "Про приватизацію державного майна");

- передача ЦМК підприємства або його структурного підрозділу в оренду (ч. 4 ст. 145 ГК України);
- продаж державного майна, яке перебуває на балансі господарських товариств, з часткою держави понад 50% акцій (часток), що не підлягають приватизації, не входить до складу ЦМК, що забезпечує основні види діяльності таких товариств та більше ніж три роки не використовується й не планується до використання у виробничій діяльності, шляхом приватизації (Закон України "Про управління об'єктами державної власності", ч. 9. ст. 11, 2006);
- безоплатна передача в комунальну власність (ст. 7 Закону України від 3.03.1998 р. "Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності");
- передача державного майна до статутного капіталу господарського товариства в процесі приватизації (корпоратизації) (Закон України "Про приватизацію державного майна", 2018);
- продаж, передача в найм (оренду) об'єктів державної власності на конкурентних засадах шляхом проведення електронних аукціонів (публічних торгів) у дворівневій електронній торговій системі (ст. 24-1 ГК України в ред. Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності суб'єктів державного сектору економіки" від 01.12.2022 р. № 2792-IX);
- передача в оренду (найм) та/або відчуження майна державних акціонерних товариств, 100% акцій у статутному капіталі яких перебувають у державній власності, у порядку, встановленому КМУ (п. 28 ч. 2 ст. 5 Закону України "Про управління об'єктами державної власності") за погодженням уповноважених органів управління.

Крім того, позиція Ю. М. Дзери суперечить Закону "Про приватизацію майна державних підприємств": об'єктом приватизації є пакет акцій (частка), що належать державі у статутному капіталі державних акціонерних товариств, утворених у процесі (корпоратизації), а не майно такого товариства (ст. 5). Порядок приватизації державного майна передбачає затвердження плану розміщення акцій акціонерних товариств, створених у процесі приватизації, та його виконання. Тобто корпоратизація є етапом приватизації, а не передумовою.

Документом, що підтверджує передачу засновником державного майна до статутного капіталу господарського товариства у процесі приватизації (корпоратизації), є складений та підписаний керівником державного органу приватизації (заступником керівника) перелік нерухомого майна (п. 4 Наказу ФДМУ від 12.01.2017 р. № 17 "Про затвердження Порядку підтвердження державними органами приватизації факту передачі державного майна до статутного капіталу господарських товариств, утворених у процесі приватизації (корпоратизації)" (Наказ Фонду державного майна України від 12.01.2017 р., 2017). Водночас аналіз норм закону свідчить, що вказаний перелік нерухомого майна не

віднесено до правовстановлюючих документів, що є підставою державної реєстрації права на нерухоме майно (ч. 1 ст. 27 Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень").

Особливостями державної реєстрації прав на нерухоме майно, внесені до статутного капіталу НАЕК "Енергоатом", є окреме регулювання її здійснення в ст. 29-2 Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень" на підставі передавального акта без обов'язкової попередньої державної реєстрації права власності на таке майно. Щодо майна, право державної власності на яке було зареєстровано, передбачено проведення державної реєстрації на підставі передавального акта та даних, що містяться в Державному реєстрі прав (Закон України "Про акціонерне товариство "Національна атомна енергогенеруюча компанія "Енергоатом", 2023).

Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затверджений постановою КМУ від 25 грудня 2015 р. № 1127 в п. 40, визначає процедурні особливості державної реєстрації прав власності на нерухоме майно на підставі документів, передбачених ст. 27 Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень" і цим Порядком (Постанова КМУ "Про затвердження порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень", 2015).

З урахуванням норми ч. 4 ст. 334 ЦК України, моментом переходу права власності на нерухоме майно слід вважати дату державної реєстрації права власності за товариством на майно, що є внеском до статутного капіталу господарського товариства, створеного у процесі приватизації (корпоратизації).

Недостатньо чітка врегульованість правового режиму майна державних акціонерних товариств є передумовою виникнення судових спорів, пов'язаних з реєстрацією такого майна, правочинами щодо розпорядження ним та їх наслідками у формі позовів про витребування державою (в особі уповноважених державних органів та/або прокурорів) такого майна у державну власність та скасування державної реєстрації приватної власності на майно, внесені до статутного капіталу, державних акціонерних товариств. Зазначені питання є предметом окремого дослідження автора з метою подолання виключної правової проблеми, що постала перед Верховним Судом при вирішенні спорів у справах № 917/1212/21, №910/14671/16, № 826/11262/15, № 804/15369/13-а, № 925/473/17, № 906/916/16, № 915/826/16, забезпечення єдності судової практики та правової визначеності.

Висновки

Корпоратизація є способом реорганізації державного підприємства в АТ або ТОВ, у процесі якого змінюється правовий режим державного майна, переданого до статутного капіталу господарського товариства, з державної власності на приватну власність товариства, управління

яким здійснюється на засадах корпоративного управління пакетом акцій (часткою) у статутному капіталі товариства. Корпоратизація є етапом приватизації, а не його передумовою. Майно, передане до статутного капіталу державних акціонерних товариств, є приватною власністю товариства, що визначає право розпоряджатись цим майном та нести відповідальність перед кредиторами за рахунок такого майна. Внесками до статутного капіталу державних акціонерних товариств можуть бути також майнові права – право господарського відання, постійного користування, оренди.

Способами зміни правового режиму майна державної форми власності є: приватизація майна державних підприємств, пакетів акцій (часток) держави в статутних капіталах господарських товариств, передача ЦМК державного підприємства в оренду, приватизації (корпоратизація), продаж державного майна, передача в найм (оренду) об'єктів державної власності на конкурентних засадах шляхом проведення електронних аукціонів (публічних торгів), безоплатна передача в комунальну власність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Винар, Л. В. (2006). Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою: <i>автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка</i> . Львів, 2006. 20 с.	Wynar, L. V. (2006). Legal status of legal entities established by the state: <i>abstr. of thesis ... candidate of law sciences: 12.00.03; I. Franko National University of Lviv</i> . Lviv, 2006. 20 p.
Волкова, Л. О. (2016). Особливості порядку створення та припинення державних акціонерних компаній. <i>Актуальні проблеми держави і права</i> , (71), 61–67.	Volkova, L. O. (2016). Peculiarities of the order of creation and termination of state joint-stock companies. <i>Actual problems of the state and law</i> , (71), 61–67.
<i>Господарський кодекс України</i> . (2003): Закон України від 16.01.2003. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text	<i>Economic Code of Ukraine</i> . (2003): Law of Ukraine dated January 16, 2003. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text
Дзера, Ю. М. (2010). Особливості правового режиму майна, переданого державою до статутного фонду (капіталу) акціонерного товариства у результаті корпоратизації державного унітарного підприємства. <i>Юридична Україна</i> , (4), 59–63.	Dzera, Yu. M. (2010). Peculiarities of the legal regime of property transferred by the state to the statutory fund (capital) of a joint-stock company as a result of the corporatization of a state unitary enterprise. <i>Legal Ukraine</i> , (4), 59–63.
Закон України від 01.12.2022 р. "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності суб'єктів державного сектору економіки" (2022) № 2792-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2792-20#Text	Law of Ukraine dated December 1, 2022 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Efficiency of Public Sector Economic Entities" (2022) No. 2792-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2792-20#Text
Закон України від 06.02.2023 р. "Про акціонерне товариство "Національна атомна енергогенеруюча компанія "Енергоатом". (2023). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2896-20#Text	Law of Ukraine dated February 6, 2023 "On the joint-stock company "National Atomic Energy Generating Company "Energoatom". (2023). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2896-20#Text

Закон України від 1.07.2004 р. "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень". (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text	Law of Ukraine dated July 1, 2004 "On state registration of property rights to immovable property and their encumbrances". (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text
Закон України від 13 липня 2021 року "Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності". (2021). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-20#Text	The Law of Ukraine dated July 13, 2021 "On Peculiarities of Reforming State-Owned Defence-Industrial Complex Enterprises". (2021). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-20#Text
Закон України від 15.03.2006 "Про холдингові компанії в Україні". (2006). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15#Text	Law of Ukraine dated March 15, 2006 "On Holding Companies in Ukraine". (2006). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15#Text
Закон України від 18.01.2018 р. "Про приватизацію державного і комунального майна". (2018). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19/ed20231002#Text	Law of Ukraine dated January 18, 2018 "On Privatization of State and Communal Property". (2018). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19/ed20231002#Text
Закон України від 19.09.1991 р. "Про господарські товариства". (1991). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text	Law of Ukraine dated September 19, 1991 "On Business Societies". (1991). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text
Закон України від 21.09.2006 р. "Про управління об'єктами державної власності" (2006). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16/ed20240308#Text	Law of Ukraine dated September 21, 2006 "On Management of State-Owned Objects" (2006). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16/ed20240308#Text
Закон України від 23 лютого 2012 року "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування" (2012). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17#Text	The Law of Ukraine dated February 23, 2012 "On the peculiarities of the formation of a joint-stock company of public railway transport" (2012). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17#Text
Закон України від 23.02.2012 р. "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб" (2012). № 4452-VI https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text	Law of Ukraine dated February 23, 2012 "On the System of Guaranteeing Deposits of Individuals" (2012). № 4452-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text
Закон України від 27.07.2022 "Про акціонерні товариства". (2022). № 2465-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text	Law of Ukraine dated 07/27/2022. "On joint-stock companies". (2022). No. 2465-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text
Закон України від 7.12.2000 р. "Про банки і банківську діяльність" (2000). № 2121-III https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text	Law of Ukraine dated December 7, 2000 "On Banks and Banking Activities" (2000). № 2121-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text
Захарченко, А. М. (2016). Щодо правового режиму об'єктів державної власності у складі майна державних акціонерних товариств та їх дочірніх підприємств. <i>Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки</i> , 2(1), 124–129.	Zakharchenko, A. M. (2016). Regarding the legal regime of state-owned objects as part of the property of state-owned joint-stock companies and their subsidiaries. <i>Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal sciences</i> , 2(1), 124–129.
Кібенко, О. Р. (2013). Організаційно-правові форми державного підприємства та державного акціонерного товариства: порівняльно-правовий аналіз. <i>Право та інноваційне суспільство</i> , (1), 125–140.	Kibenko, O. R. (2013). Organizational and legal forms of a state enterprise and a state joint-stock company: a comparative legal analysis. <i>Law and innovative society</i> , (1), 125–140.

Конституція України. (1996): Закон України від 28.06.1996 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text	<i>Constitution of Ukraine. (1996): Law of Ukraine dated June 28, 1996 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text</i>
Лист Міністерства юстиції України від 11.01.2007 р. (2007). "Роз'яснення порядку реєстрації прав власності на об'єкти нерухомого майна залежно від форми власності" №19-32/2. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v32_2323-07#Text	<i>Letter of the Ministry of Justice of Ukraine dated January 11, 2007, "Clarification of the procedure for registering ownership rights to real estate objects depending on the form of ownership" (2007). #19-32/2. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v32_2323-07#Text</i>
Лист-роз'яснення Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2022 року "Щодо особливостей проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, що передане до статутного капіталу акціонерного товариства "Українська залізниця". (2022). № 95809/94789-33-22/8.4.1. https://minjust.gov.ua/files/general/2022/10/19/20221019160701-66.pdf	<i>Clarification letter of the Ministry of Justice of Ukraine dated October 18, 2022 "Regarding the specifics of the state registration of property rights to immovable property transferred to the authorized capital of the joint-stock company "Ukrainian Railway". (2022). No. 95809/94789-33-22/8.4.1. https://minjust.gov.ua/m/2022-rik-9221</i>
Махінчук, В. М. (2019). Державне підприємство в системі ринкових відносин: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 192 с.	<i>Makhinchuk V. M. (2019) State enterprise in the system of market relations: monograph. Kyiv: Yurinkom Inter, 192 p.</i>
Наказ Фонду державного майна України від 12.01.2017 р. (2017). "Про затвердження Порядку підтвердження державними органами приватизації факту передачі державного майна до статутного капіталу господарських товариств, утворених у процесі приватизації (корпоратизації)" № 17. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0170-17#Text	<i>Order of the State Property Fund of Ukraine dated January 12, 2017 "On approval of the Procedure for confirmation by state privatization bodies of the fact of transfer of state property to the authorized capital of business companies formed in the process of privatization (corporatization)". (2017). No. 17. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0170-17#Text</i>
Погрібний, Д.І. (2009). Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : ФІНН, 2009. 168 с.	<i>Pogribnyi, D. I. (2009). Corporate rights of the state: concept, grounds for emergence, implementation mechanism. Yaroslav Mudryi Nat. Law Academy of Ukraine. Kharkiv: FINN, 2009. 168p.</i>
Подцерковний, О. П. (2012). Проблеми відображення у праві реального змісту економічних відносин. <i>Університетські наукові записки</i> , (1), 393–399.	<i>Podtserkovnyi, O. P. (2012). Problems of reflecting in law the real content of economic relations. University scientific notes, (1), 393–399.</i>
Постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. "Питання акціонерного товариства "Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України": (2016) № 1044. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1044-2016-%D0%BF#n1305	<i>Resolution of the Cabinet of Ministers dated December 14, 2016 "Issues of the joint-stock company "National joint-stock company "Naftogaz of Ukraine": (2016) No. 1044. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1044-2016-%D0%BF#n1305</i>
Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 "Про утворення відкритого акціонерного товариства "Державна акціонерна компанія "Автомобільні дороги України" (2002). № 221. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2002-%D0%BF#Text	<i>Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 28, 2002 "On the formation of the open joint-stock company "State joint-stock company "Automobile roads of Ukraine" (2002). No. 221. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2002-%D0%BF#Text</i>
Постанова КМУ від 25 грудня 2015 року "Про затвердження порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень". (2015) № 1127 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text	<i>Resolution of the CMU of December 25, 2015 "On approval of the procedure for state registration of real property rights and their encumbrances". (2015). No. 1127 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text</i>

Рябова, К. О., Берегович, Л. В., Царинна, А. В. (2018). Державні акціонерні товариства. <i>Юридичний науковий електронний журнал</i> , (3), 87–90.	Riabova K.O., Berehovych L.V., Tsarynna A.V. (2018) State joint-stock companies. <i>Legal scientific electronic journal</i> , (3), 87–90.
Селіванова, І. А. (2009). Проблеми правового статусу акціонерних товариств, в яких держава є акціонером. <i>Вісник Верховного Суду України</i> , 9(109), 44–48.	Selivanova, I.A. (2009). Problems of the legal status of joint-stock companies in which the state is a shareholder. <i>Bulletin of the Supreme Court of Ukraine</i> , 9(109), 44–48.
Спасибо-Фатєєва, І. В. (2017). Про юридичні особи публічного і приватного права. <i>Щорічник українського права</i> , (9), 176–185.	Spasybo-Fatieieva, I. V. (2017). About legal entities of public and private law. <i>Yearbook of Ukrainian law</i> , (9), 176–185.
Статут АТ "ДАК "Автомобільні дороги України", затверджений Наказом Державного агентства автомобільних доріг України від 11.08.2022р. № Н-175. https://adu.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/Statut-DAK-11.08.22.pdf	Statute of JSC "SJSC "Automobile Roads of Ukraine", approved by the Order of the State Agency of Motor Roads of Ukraine dated August 11, 2022p. № H-175. https://adu.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/Statut-DAK-11.08.22.pdf
Указ Президента України від 15 червня 1993 р. "Про корпоратизацію підприємств. (1993). № 210/93 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text	Decree of the President of Ukraine dated June 14, 1993 "On corporatization of enterprises". (1993). No. 210/93 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text
<i>Цивільний кодекс України</i> . (2003). Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text	<i>The Civil Code of Ukraine</i> . (2003). Law of Ukraine dated January 16, 2003. No. 435-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
Черненко, О. А. (2019). Правовий режим майна державних акціонерних товариств. <i>Підприємництво, господарство і право</i> , (12), 130–134.	Chernenko, O. A. (2019). Legal regime of property of state joint-stock companies. <i>Entrepreneurship, economy and law</i> , (12), 130–134.
Щербина В. С. (2020) Поняття правового режиму майна господарського призначення. <i>Економіка та право</i> , 2020, (1), 3–8. https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.01.003	Shcherbyna, V. S. (2020). Concept of the legal regime of economic property. <i>Economics and Law</i> , 1, 3–8. https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.01.003

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Кологойда О. Правовий режим майна державних акціонерних товариств. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 100–114. Серія. Юридичні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)08](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)08)

Надійшла до редакції 17.05.2024.
Отримано після доопрацювання 21.05.2024.
Прийнято до друку 30.05.2024.
Публікація онлайн 11.06.2024.